

OBSERVACIONS PER A UN ESTUDI DE LES ESTELES FUNERÀRIES DISCOÏDALS DELS PAÏSOS CATALANS

INTRUDUCCIÓ

El coneixement i estudi del món funerari medieval i modern passa o hauria de passar per diverses premisses al nostre entendre bàsiques. En primer lloc cal entendre la *mort* com un *pas*, un moment i un fet bàsic en una cultura. Aquest moment ha estat envoltat d'un seguit d'actituds, creences i ritus, els anomenats *ritus de pas*.

M. Allué, en estudiar els rituals funeraris ens diu ¹ que:

... La muerte es objeto de un ritual de separación por medio del cual, en nuestras culturas, el individuo pasa a un nuevo estatus ya definitivo, incorporándose a un mundo que no es de los vivos y que genera: 1) una serie de actitudes y formas de conducta culturalmente establecidas; 2) un cambio en los procesos de interacción a nivel familiar y social; y 3) una ideología resultante que puede explicarse a través de los hechos descritos a ser vehículo de análisis del resto de los componentes de una cultura ...

Veiem doncs, la imbricació que té la mort en la cultura d'una societat determinada.

1. ALLUÉ (1983), pàg. 134. La mateixa autora, en parlar d'aquest ritu de pas, diferencia 3 fases: *Fase Pre-liminar* amb les pràctiques prèvies a l'òbit; *Fase Liminar* amb la mort, velatori i enterrament; i *Fase Post-liminar*, amb les pràctiques posteriors a l'enterrament. En la *fase liminar* s'inclou el que afecta a l'enterrament (punt 2.5. pàg. 137-38) amb la determinació del moment, lloc i forma de l'enterrament, el ceremonial, conducció del ferretre, dol, actes durant l'enterrament i previs al tancament de la tomba...

La mort afecta no tan sols la persona, sinó també el grup familiar i social, de forma personalitzada i socialitzada, i s'emmarca en el context religiós de cada comunitat. En aquest hem de diferenciar dos esquemes, l'un el teòric i establert, el que en el nostre cas donaria l'Església Catòlica, amb unes pautes i un ritual determinats, i un altre les tradicions i creences populars. Segons Ll. Prats ²:

... L'ordre sobrenatural sanciona finalment valors i estructures en un sincretisme perfecte que combina *la religió de la terra* que regula principalment les relacions de l'home amb la natura, i *la religió catòlica* fundadora de l'ordre social existent i que regula principalment les relacions entre els homes i entre les institucions. La complementació i sovint la superposició d'aquestes dues cosmovisions formen el sincretisme que els folkloristes anomenen religiositat popular...

Més que religiositat popular, caldria parlar d'*Experiència religiosa ordinària*, com bé diu J. Prats ³, on la mort tindria, com ja hem dit, un paper essencial.

D'altra banda la mort crea un volum d'informació que hem de saber utilitzar per la seva millor comprensió i evolució en un marc social i temporal. En primer lloc, les disposicions de l'Església i les Institucions ⁴, tant en el ritual pre i post mortuori, com en la deposició del cadàver, trasllat, etc. Per exemple, a l'església de Santa Maria del Pi ⁵ (Barcelona) el seu llibre d'òbits aporta interessants dades sobre el dia i lloc de l'ofici i el nom de sacerdots i acòlits que hi assisteixen, que donaria la categoria social del finat i del seu *status* econòmic. Altres fonts escrites, com els testaments ⁶ aporten dades sobre el lloc d'enterra-

2. PRATS (1985), pàgs. 76-77.

3. PRAT (1983), pàg. 63, defineix l'experiència religiosa ordinària com:

... L'objecte d'estudi, el que anomeno l'experiència religiosa ordinària, inclou el conjunt sencer de comportaments, ritus, concepcions, vivències, representacions socials i símbols de caire religiós que en un marc concret —espacial i temporalment— sustenten uns individus o grups d'individus més concrets. Aquestes experiències, comportaments o vivències no tenen perquè ésser estranyes, exòtiques ni arcaïques; com més normals, vulgars i ordinaris siguin, millor...

4. MITRE 1986-87. L'autor ens mostra com l'estament eclesiàstic al llarg del període medieval va monopolitzar i controlant els sagraments, fet que es consolida cap al 1300, sacramentalitzant tant la vida com la mort i instaurant uns rituals cada cop més precisos.

SABATÉ 1988. El segle XVIII, l'arquebisbe R. de Mon i Velarde fa una carta pastoral explicant la necessitat de construir nous cementiris fora vila. Anteriorment Carles III, per la «Real Cédula» de 3 d'abril de 1787, estableix el mateix.

5. CLARAMUNT 1986-87.

6. Vid.: GARCÍA 1988 i MADARIAGA 1989. Aquest darrer fa un estat de la qüestió dels estudis sobre la mort i glosa els problemes dels testaments com a font d'informació sobre el tema.

ment, tipus d'aquest —individual, gremial, familiar— mortalla, etc., generant una quantitat d'informació a estudiar. També les normatives higienistes afecten el tema de la mort. En efecte, a partir del regnat de Carles III ens trobem amb un seguit de lleis, sien del poder polític, sien del poder religiós, envers el trasllat per motius higiènic dels cementiris fora vila, passant a titularitat laica ⁷.

No es pot oblidar el conjunt de tradicions, símbols, creences i actituds populars encara vigents. La veneració i la temença davant la mort és un fet sempre present, com constata R. González ⁸. El dit autor, per posar un cas ben clar, estudia l'àmbit religiós de la societat rural gallega, i referencia el món funerari, plasmat en els cementiris, demostrant l'estreta vinculació que hi ha amb aquest món, de manera que gairebé tot està impregnat de la idea de la mort, que es fa quotidiana.

Finalment, les restes materials ens il·lustren sobre el tema. No tan sols objectes religiosos, sinó també, i especialment, els cementiris, les tombes, llur tipologia i senyalització, els aixovars, disposició i jerarquizació, etc..., ens il·lustren una mica més aquest món ⁹.

En el nostre cas, l'estela funerària discoïdal és un altre d'aquestes restes materials, d'aquests «artefactes», que hem d'estudiar en el seu context, sia arqueològic, temporal, social i religiós, etc.

Els estudis que en tenim són majoritàriament inventaris de peces, havent-n'hi d'altres més especialitzats ¹⁰ sobre la seva funcionalitat, orígens, decoracions, etc. De tota manera el seu coneixement no s'ha de descontextualitzar i s'ha d'abordar des d'una perspectiva integral i multidisciplinària, amb uns objectius clars.

7. Vid. nota 4.

8. GONZÁLEZ 1987.

9. CLARKE 1984, pàgs. 96-98, ens parla del «Subsistema religiós» i ens diu:

... Frente a contextos exclusivamente arqueológicos, la interpretación de la información religiosa deberá recurrir más ampliamente a la especulación debido a la exigüidad, la complejidad y naturaleza misma de los datos recuperados...

10. Vid.: CASA 1988 e/p.

Sobre la funcionalitat: CASA 1987 e/p.

Sobre els orígens: AGUIRRE 1989 e/p; BARANDIARAN 1976 pàgs. 87 i ss.; BARRIO-GARCÍA 1981; CASA-DOMÉNECH 1983; DAVID-ROY 1972.

Sobre la tipologia: BELEZA 1982.

Sobre signes d'ofici i decoracions: ARRESE 1982; BELEZA 1982; LABEAGA 1982; LEIZAOLA 1982; MENCHON 1988 e/p d; ZUBIAUR 1982.

Sobre simbologia: GÓMEZ 1987 e/p; GULER 1986; MIRÓ 1986; MIRÓ 1987 e/p.

Distribució geogràfica: CASA-DOMÉNECH 1984; CASA-JUSUÉ-MENCHON 1989; MENCHON-RIUS 1988 e/p; ZUBIAUR 1979.

Conservació: MENCHON 1988a.

Historiografia: MENCHON 1988 e/p b; ZUBIAUR 1980.

Dret: LAFOURCADE 1962.

Numismàtica i esteles: BARBE 1987 e/p; NONY 1982.

Metodologia: AGUIRRE 1987 e/p; CASA 1985; MENCHON 1988 e/p c.

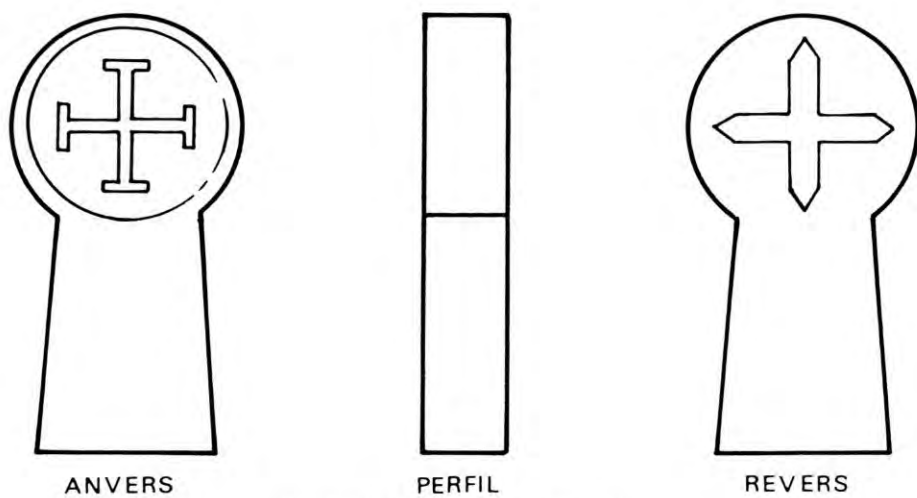

Fig. 1. Dibuix-tipus d'estela discoïdal.

A Casa Nostra, malgrat haver un coneixement petit sobre el tema de l'estela discoïdal, arran de la celebració l'any 1988 ¹¹ d'un encontre d'investigadors sobre el tema, es va crear l'*Arxiu d'Esteles discoïdals dels Països Catalans* ¹², amb l'afany d'estudiar aquests objectes i béns culturals des d'una òptica multidisciplinària i per tenir un millor coneixement de la religiositat medieval i moderna, i veure, a partir de l'estructuració funerària, l'existent en el món dels vius.

Aquestes ratlles que ara enceteu són tan sols unes notes, evidentment a arrodonir i completar, del que hauria d'ésser l'estudi de l'estela funerària discoïdal catalana, des d'una òptica com ja s'ha dit, multifocal, i amb ànim d'una investigació multidisciplinària.

Abans d'entrar en matèria, cal definir l'estela funerària discoïdal com un senyal funerari, destinat a fitar les capçaleres de les tombes, especialment medievals, i amb una tipologia ben definida: part superior o cap de forma circular i part sustentadora de forma variada i destinada a clavar la peça sobre el sòl de la tomba (fig. 1).

Per entendre l'actual problemàtica de l'estudi de l'estela funerària discoïdal als Països Catalans, hem de tenir en compte els següents aspectes ¹³:

1. Una gairebé total absència de tradició investigadora en el tema, que s'ha d'entendre dins d'un tardà desenvolupament respecte Europa de l'Arqueologia Medieval peninsular.
2. Manca de catalogació de peces i de prospecció sistemàtica a la majoria de comarques dels PP.CC.
3. Parca bibliografia sobre el tema a Casa Nostra, atomitzada i dispersa en publicacions d'abast local o comarcal, o simplement referències en publicacions de diferent caire i enfoc.
4. Poc coneixement d'excavacions en necròpolis, almenys publicades amb esteles discoïdals en context estratigràfic.

11. *Les esteles discoïdals als Països Catalans, estat de la qüestió*. Reus, 9-10 de gener de 1988. Jornades organitzades pel Centre de Lectura de Reus, el centre de Documentació sobre Cultura Popular «Carrutxa» i la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Vid.: MENCHON 1988 d.

12. La seva seu és al Centre de Documentació sobre Cultura Popular «Carrutxa» de Reus, c/ del Roser 7, 43201-Reus, tel.: 30 69 28.

13. CASA-JUSUÉ-MENCHON 1989; MENCHON-RIUS 1988 e/p.

5. Concentració de la majoria de peces conegudes a la Catalunya Nova, al contrari de les necròpolis medievals estudiades, fruit de l'actual estat de la investigació.

Així doncs, és factible dir que l'actual coneixement de les esteles funeràries discoïdals als Països Catalans és menor al que tenim en altres zones de la Península Ibèrica. No per això hem de desestimar el seu interès científic, o pensar que la seva existència a Casa Nostra és un fet gairebé anecdòtic si la comparem amb el coneixement que es té a la resta de la Península.

Si donem una ullada a la bibliografia arqueològica, històrica, etnogràfica o artística, ens adonem que el conjunt de treballs i estudis sobre esteles catalanes és mínim si es compara amb la ingent bibliografia europea ¹⁴, basca, navarresa, castellana o portuguesa. Hem de dir també que bona part de les publicacions d'esteles catalanes són breus notícies o referències tangencials en obres generals, assenyalant tot sovint la curiositat de la seva tipologia discoïdal.

ESTUDIS SOBRE ESTELES CATALANES

Com ja hem dit, si hom compara la tradició historiogràfica de l'estela catalana amb la d'altres punts de la Península, ens adonem de la seva migradesa, i no per això deixen d'haver algunes referències prou interessants. Valgui'ns com exemple la notícia de l'historiador tarraconí Bonaventura Hernández Sanahuja que dona referència de dues peces procedents de La Riba ¹⁵ (Alt Camp) possiblement datables al segle XVI. Les seves descripcions es plasmen en el «Diario de Tarragona» i al *Catálogo* ¹⁶ del Museu Arqueològic de Tarragona publicat posteriorment per Ángel del Arco, i ens il·lustren la historiografia erudita del segle XIX i principis del XX.

Una interessant referència es troba a l'obra de Puig i Cadafalch en publicar una foto del cementiri de Les Sitges ¹⁷, prop de Florejacs, on es veuen diverses esteles *in situ*, que l'autor pren com romàniques. Frankowski ¹⁸ ens descriu les mateixes peces i algunes de tortosines i roda-

14. CASA 1988 e/p.

15. MENCHON 1988 e/p b.

16. HERNÁNDEZ 1879; HERNÁNDEZ-ARCO 1894, pàgs. 237-238.

17. PUIG *et alii* 1909-1908 vol. III, 2, pàgs. 553 i 555, fig. 771 i 772.

18. FRANKOWSKI 1920, pàg. 96 i ss.

lies, a més de l'important conjunt de les peces de Cretes (Matarranya). Cal també remarcar les notícies que Toda i Güell dona de la recuperació de les esteles de Poblet ¹⁹.

Als anys quaranta una estela de Vilardida s'identifica com a peça romana ²⁰, als setanta hom veu publicada una peça del monestir de Vallbona de les Monges ²¹ (Urgell) i Ramon Vall Rimblàs presenta a la XVI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos ²² de Tàrrrega el seu estudi de les esteles de La Segarra. A l'any 1978 una notícia sobre les excavacions a la basílica de Santa Maria de Ripoll ²³ publica una peça de dit cenobi català. El congrés d'esteles celebrat a Baiona ²⁴ l'any 1982 té una comunicació on es publiquen algunes esteles de la ciutat de Lleida. Al mateix any, en una important celebració científica sobre gliptografia, a la ciutat de Saragossa, es presenta una comunicació on es parla d'algunes esteles de Dènia ²⁵, alhora que el Prof. Cabestany ²⁶ estudia les esteles del Museu de Poblet, treball publicat a la revista «Acta/Mediaevalia». Josep Mª Miró fa el mateix amb les peces del Museu Duran i Sampere ²⁷, un any abans Palau Rafecas ens informa d'una estela a Sant Salvador de Figuerola ²⁸ i Josep Mª Miró ²⁹ de *Sant Joan de Maldanell i el seu entorn arqueològic*.

Menció especial es mereixen els esments que fa el Prof. Riu en els seus estats de la qüestió de l'Arqueologia Medieval, que ha publicat des de l'any 1977, on es veu el poc ressò que ha anat tenint l'estudi de la discoïdal catalana. Així en l'apèndix al llibre de Michel de Bœuard ens diu:

... Se han inventariado las estelas de distintas zonas de la España Cristiana y se han tratado de estudiar las discoïdals, pero las dificultades para establecer una cronología son muy grandes, puesto que rebasan con mucho el ámbito de la Edad Media y raras veces ofrecen datos incontrovertibles...³⁰

19. TODA 1935, pàgs. 43-44.

20. FERRER 1947-48.

21. PIQUER-MIRÓ 1973-74.

22. VALL 1973 (1988 e/p).

23. RIPOLL-CARRERAS-NUIX 1978.

24. BERRAONDO 1982.

25. GISBERT 1982.

26. CABESTANY 1982.

27. MIRÓ 1983.

28. PALAU 1981.

29. MIRÓ 1982.

30. RIU 1977, pàgs. 457-458.

i a la nota 261 ens esmenta el ja citat més amunt article de Vallbona.

L'any 1982, en un interessantíssim estudi a l'Annex 1 de «Acta/Mediaevalia»³¹ dóna unes primeres orientacions cronològiques. En elles apunta la idea que fins el segle XII s'usen esteles de tipologia rectangular com les que va estudiar al poblat de Caulers, i, a partir de la mateixa centúria, en especial del segle XIII comencen a sovintejar les de tipus discoïdal. En el mateix Annex I. Padilla³² fa l'estudi de la necròpoli de la Santa Creu del Joglar excavada pel malaguanyat Prof. A. del Castillo, publicant una estela de tipus rectangular. Així mateix Imma Ollich³³, en el seu article de la necròpoli de l'Esquerda esmenta alguna possible estela.

En la Ponència al I Congrés d'Arqueologia Medieval el Prof. Riu fa una recapitulació de l'estat de l'Arqueologia Medieval en zona cristiana, citant breument el coneixement de l'estela catalana en aquells moments³⁴, encara ancorat. El mateix s'entreveu en la seva darrera síntesi *L'Arqueologia medieval a Catalunya*³⁵.

Luis Caballero, en estudiar les *Cruces caladas con laurea y pie para hincar de época visigoda*³⁶ fa esment d'algunes peces tarragonines, ja donades a la llum per P. de Palol³⁷ i M. Berges³⁸. Malgrat ser de tipologia molt similar a les esteles discoïdals, la seva funcionalitat no és encara aclarida.

Les excavacions al «Pla del Nadal» (País Valencià), es van trobar també algunes peces d'aquest tipus, que els autors van interpretar com gelosies de finestra³⁹.

Celestí Cornadó l'any 1985 estudia les peces del Vilosell (Les Garrigues)⁴⁰ i el 1986 Josep Gallart dóna a conèixer el resultat de les excavacions a l'església de Sant Martí de Lleida⁴¹, on es van recuperar dues peces discoïdals de cronologia baix medieval. Així mateix Josep Mª Miró publica un llibre sobre les esteles de La Segarra,

31. RIU 1975; RIU 1982.

32. PADILLA 1982.

33. OLLICH 1982, pàg. 109. Tomba núm. 40, que es dataria, segons la tipologia de la tomba, als segles IX-X (tomba de fossa simple). Aquesta possible estela és una pedra clavada a la capçalera de la tomba.

34. RIU 1985.

35. RIU 1989, pàgs. 127-129.

36. CABALLERO 1980.

37. PALOL 1953.

38. BERGES 1974; SERRA 1960.

39. NAVARRO-CENTELLES 1985.

40. CORNADÓ 1985.

41. GALLART 1986.

interessantíssima síntesi de la seva significació simbòlica, encara que no ens ofereix el seu estudi arqueològic ni tampoc l'inventari ⁴².

El Congrés Internacional celebrat a Carcasona (1987) acull dues comunicacions catalanes, l'una de Josep Mª Miró sobre la simbologia de les esteles segarretes ⁴³ i l'altra de Joan Menchon sobre tipologia de creus a les esteles de la Conca de Barberà ⁴⁴. El mateix any, Andreu Dasca i Joan Menchon fan un estudi de les esteles de Vallclara (Conca de Barberà) publicat a les actes del II Congrés d'Arqueologia Medieval ⁴⁵. L'any 1988, al «Boletín de Arqueología Medieval», C. de la Casa i D. Monreal estudien les peces de Cullera ⁴⁶ i J. Menchon les del monestir de Les Avellanes ⁴⁷. Ja el 1989 al III Congrés d'Arqueologia Medieval es dedica una ponència a les esteles medievals, amb un apartat dedicat a les catalanes ⁴⁸.

PRIMER ESTAT DE LA QÜESTIÓ: JORNADES SOBRE ESTELES DISCOÏDALS ALS PAÏSOS CATALANS

La incipiència de la investigació, així com un cert dinamisme els darrers anys, que es plasma en algunes publicacions i l'existència de diversos grups interessats en l'estudi de l'estela discoïdal va fer que es veiés necessari un primer encontre dels estudiosos del tema. Així els dies 8 i 9 de gener de 1988 es van celebrar al municipi de Reus les jornades: «Les esteles discoïdals als Països Catalans, estat de la qüestió», organitzades pel Centre de Lectura de Reus, el Centre de Documentació sobre Cultura Popular «Carrutxa» i la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Van ser objectius de les jornades establir un primer contacte entre els investigadors, arribar a un primer acord en els criteris metodològics i terminològics i iniciar la catalogació sistemàtica de les peces. Va haver una participació de més de trenta assistents, i es van presentar un bon nombre de notícies i comunicacions ⁴⁹.

42. MIRÓ 1986.

43. MIRÓ 1987 e/p.

44. MENCHON 1987 e/p.

45. DASCA-MENCHON 1987.

46. CASA-MONREAL 1988.

47. MENCHON 1988 a.

48. CASA-JUSUÉ-MENCHON 1989.

49. MENCHON 1988 d; MENCHON-RIUS 1988 e/p.

El text presentat són:

Metodologia:

CASA, C. DE LA. *Aproximació bibliogràfica al tema de les esteles medievals i post medievals.*

DASCA, A. - LÓPEZ, J. - ROVIRA, J. *Assaig de metodologia per a l'inventari i catalogació de les esteles funeràries discoïdals, l'exemple de Vilabella (Alt Camp).*

PROBLEMES EN L'ESTUDI DE LES ESTELES FUNERÀRIES DISCOÏDALS
ALS PAÏSOS CATALANS

L'estat de la investigació no permet, de moment, tenir una idea global de la distribució, dispersió i cronologia de l'estela discoïdal arreu dels Països Catalans. La majoria de peces conegudes, com després veurem, es troben a comarques de la Catalunya Nova, havent-n'hi poques de conegudes a la resta del Principat, País Valencià, les Illes o la Catalunya Nord, de manera que les dades obtingudes en una zona molt concreta no poden i han de ser extrapolades a tota la zona a estudiar ⁵⁰.

Gairebé totes les peces conegudes es troben *ex situ*, és a dir, fora del seu context primitiu, amb les evidents dificultats per a la seva datació absoluta a partir del registre estratigràfic. Moltes es troben amortitzades, sigui decorant murs dels cementiris moderns, empotrades en aquests o desades en el seu interior. També es localitzen dins esglésies, sagristies, decorant teulades o campanars dels temples. Altres, les menys, són a museus, fan de creu de terme, no poques són a domicilis particulars, àdhuc les usades com a mampost en parets...

Com a exponent d'aquesta localització valgui'ns l'exemple de les esteles de la Conca de Barberà ⁵¹. Del total de peces fins ara estudiades, 131 esteles i 2 peus, 9 són *in situ*, 11 decoren murs de cementiri, 17 al seus interiors, 5 es reaprofiten com a material constructiu, 2 com a creu de terme, 1 remata un cloquer, 68 en el celler del monestir de Poblet, habilitat com a magatzem del seu Museu, en el mateix una peça és en una tomba moderna i altres tres en diferents dependències, així com les dotze del Museu.

GENERA, M. - GUINOVART, J. M^a. *Iconografia de les esteles discoïdals de Vinebre: antecedents.*

MACAYA, A. *Aspectes formals a les esteles discoïdals al sud del Principat.*

MENCHON, J. *Aspectes metodològics i terminològics al voltant de l'estela discoïdal.*

PALOMAR, S. *Les esteles funeràries discoïdals, una aproximació des de l'Etnografia.*

Inventari:

CORNADÓ, C. *Les esteles funeràries discoïdals del Vilosell (Les Garrigues).*

FABRA, E. - BURGUETE, S. *Esteles discoïdals al Museu de Valls.*

FONTS, M. *Algunes notícies sobre esteles discoïdals als Ports i Maestrat.*

MARTÍ, J. E. - RIUS, P. *Inventari de les esteles discoïdals de Les Garrigues.*

MARTORELL, M. *Les esteles funeràries discoïdals a Siurana (El Priorat).*

MENCHON, J. *Anotacions a l'inventari de les esteles discoïdals de la Conca de Barberà.*

PALOMAR, S. *Les esteles funeràries discoïdals al Baix Gaià.*

VALL, R. *Les esteles funeràries discoïdals de La Segarra.*

SITGES, X. *Esteles discoïdals al Bages.*

ZARAGOZA, J. *Esteles discoïdals al Baix Camp (Tarragonès).*

A més de diverses notícies sobre esteles de diversos punts.

50. Vid. notes 48 i 49.

51. MENCHON 1988 e/p a.

La localització a l'aire lliure de moltes d'aquestes peces crea sens dubte seriosos problemes envers la seva conservació. No tan sols els agents atmosfèrics i naturals, sinó l'acció antròpica intencionada o involuntària així com la mà del sagnant expoli del nostre Patrimoni.

El suport petri de l'estela és susceptible de patir diferents tipus d'alteració, és a dir, modificació en la seva estructura física o química. Seguint a Agustí Portales⁵², hem de diferenciar dues alteracions: les que es desenvolupen amb lentitud —produïdes per causes naturals— i les que ho fan ràpidament —fruit de l'acció humana i les modificacions del medi ambient—.

Com a causes naturals hem de prendre aquelles que afecten principalment les peces a l'aire lliure, i són fruit de l'acció combinada dels fenòmens atmosfèrics: gel, aigua de pluja, canvis tèrmics, vents, etc. L'aigua de pluja, que conté CO_2 ionitzat amb un pH entre 4 i 7, ataca les calcàries i sorrenques amb ciment calcari, car es facilita la carbonatació, alterant la composició química i les propietats mecàniques de la pedra. El procés d'alteració és: l'aigua de pluja penetra en la pedra, la satura fins certa profunditat i dissol el carbonat càlcic, colmatant les petites porositats i creant una crosta a la vora exterior de la pedra, la qual adquireix un caràcter arenós o pulveritzat. Aquesta capa exterior resta doncs deslligada de la peça fins que es desprèn totalment.

L'aigua, en gelar-se, augmenta en un 9% de volum, crea una expansió superficial del 3% i provoca un efecte de cuny dins de les pedres. Això provoca una dislocació o exfoliació vertical, i es creen resquills que es desprenen fàcilment. Els canvis tèrmics afecten la pedra especialment a àrees on hi ha variacions fortes entre el dia i la nit, amb les conseqüents dilatacions-contraccions. A la pedra tova aquestes variacions tèrmiques provoquen l'esquarterament.

Els bacteries i esquizomicets del sòl —vegetals microscòpics— ataquen la pedra un cop han penetrat per les seves porositats, pulveritzant la seva estructura. Els vegetals superiors afecten seriosament la pedra pel creixement de l'arrel o per la condensació d'humitat. A això hem d'afegir l'acidesa dels excrements d'algunes aus com el colom, la rata pinyada, l'oreneta...

La contaminació atmosfèrica afecta seriosa i ràpidament l'estructura física i química de la pedra. L'anomenat «càncer de la pedra» és el seu fruit. L'òxid sulfurós (SO_2) s'associa amb partícules sòlides i líquides de l'atmosfera formant aerssols, sia per dissolució o absorció.

52. DD.AA. 1986; PORTALES 1985, pàgs. 91-101.

Aquests aerossols són força inestables. L'atac a la pedra es produeix quan l'anhídrid sulfurós es transforma en àcid sulfúric que, en entrar en contacte amb el carbonat càlcic de la pedra, es produeix la seva sulfatació transformant-se en sulfat càlcic (guix). Aquesta acció és lenta i s'entén per l'existència d'un catalitzador com la llum solar, el pentòxid de vanadi, el manganès, coure, o ferro procedents de la combustió del petroli. Fruit d'això, la pedra, en un primer moment, es cobreix d'una patina gris-negra —per substàncies carbòniques— que va augmentant en gruix, i crea una crosta molt dura i insoluble a la calissa. Aquesta crosta s'expansiona i la pedra perd cohesió i es descomposa.

L'anhídrid carbònic (CO_2) accentua l'acció dissolvent de l'aigua de pluja, que es torna més àcida, de manera que el carbonat càlcic es transforma en bicarbonat càlcic, soluble, accelerant el procés destructor de l'aigua de pluja.

L'acció del foc crea greus perjudicis a la pedra, car en dilata la zona exterior, creant tensions superficials i la fractura del material, de manera que les parts exteriors es desprenen en forma d'ascla, afectant principalment les més agudes i sortints. A més es produeix una total deshidratació. Les riques amb quars, granit per exemple, estallen als 575°C , dilatant-se i canviant d'estructura. Són també molt sensibles les pissarres, sorrenques i calcàries.

Si ens n'adonem, moltes d'aquestes accions es produeixen per l'acció humana directa o indirecta. La contaminació ha estat el reactiu que ha accelerat el procés degradatori de molts monuments. No hem d'oblidar, però, altres factors que afecten molt més directament els béns culturals, en el nostre cas les esteles.

L'amortització de les esteles, és a dir, quan deixen de funcionar com a fita funerària, és el primer pas vers les múltiples sorts que poden patir. La primera és que la peça resti mig colgada i amb el pas del temps quedi absolutament soterrada. La humitat i l'acció dels vegetals actuen sobre la pedra de les formes més amunt esmentades. A això afegirem el canvi bruscat que pateix la peça exhumada per l'acció fortuïta, i es fa necessària una ràpida consolidació.

També succeeix que les esteles resten semiabandonades, desades en un racó del cementiri, patint els atacs dels agents erosius. Altres cops l'estela es reaprofitja senyalitzant un enterrament secundari, i s'efectuen sovint alteracions físiques i formals per mitjans mecànics: retall del disc o el peu, canvi de la decoració, perforacions per fixar una creu

de ferro...⁵³ Altres peces es fixen sobre els murs dels cementiris, s'utilitzen el morter o el ciment, amb el seu conseqüent embrutiment. També s'han utilitzat encastades als murs, amb la qual cosa tan sols és visible una part de la peça. En altres casos, ben desgraciats, les esteles s'han malmès per intencionalitats edilícies: usades com graó, carreu, tanca de jardinera..., d'altres s'han destruït per motius polítics o religiosos o s'han encalat per raons higienistes, com les esteles del cementiri del Pont d'Armentera (Alt Camp).

PRECEDENTS A LES ESTELES DISCOÏDALS CATALANES

A diferència d'altres punts com el País Basc o Cantàbria, no tenim gaires dades sobre esteles, i menys discoïdals, anteriors a la Romanització. Els cipus de l'Edat del Bronze de Passanant i Preixana ⁵⁴ són alguns dels pocs exemples prehistòrics. En època ibèrica tenim exponents a les comarques de Terol ⁵⁵. Així mateix a Santa Cecília de Voltregà ⁵⁶ i Tona (Osona) es coneix una estela d'aquest moment històric. A Badalona ⁵⁷ hi ha dades d'una peça amb estel de sis puntes i esvàstiques amb paral·lels a una peça romana de Barcelona, coneguda per uns dibuixos de Bofarull ⁵⁸. Un altre exponent és a Ullastret ⁵⁹ i a Empúries hi ha una peça datada per E. Sanmartí ⁶⁰ al segle VI a.C. A Altea la Vella (Alacant) ⁶¹ en tenim una del mateix període; o les localitzades al Matarranya ⁶², que cal relacionar amb les de Terol.

Malgrat haver un cert nombre d'esteles ibèriques, no podem dir que siguin ben bé discoïdals, excepte algun cas com la peça d'Empúries o alguna compilada per Fletcher al País Valencià ⁶³. Ja en època romana tenim pocs exemples, a l'inrevés del que esdevé a la zona de la vall de l'Ebre ⁶⁴. Algunes d'aquestes peces són a la ciutat de Tarragona ⁶⁵.

53. Vid.: MENCHON 1988-89; MENCHON-PALOMAR 1988 e/p.

54. ALMAGRO 1974; DURAN 1970; MALUQUER 1971; MOREU 1969-70.

55. MARCO 1974.

56. CASSASAS 1935; DANES 1932; MALUQUER 1982; NAVAL 1929.

57. CARRERAS 1937 a i 1937 b.

58. Vid. nota 57.

59. MARTÍN 1977.

60. SANMARTÍ 1987. El problema rau a saber si és grega o ibèrica.

61. MOROTE 1981.

62. BOSCH 1913-14.

63. FLETCHER 1953, pàg. 55. Ens referim a una estela de Sinarca, amb inscripció ibèrica dedicada a Uskebabass, mort als 50 anys.

64. MARCO 1978.

65. ALFÖLDY 1975, inscripcions núms. 216, 335, 645, 958; TED'A 1987, pàgs. 177-179.

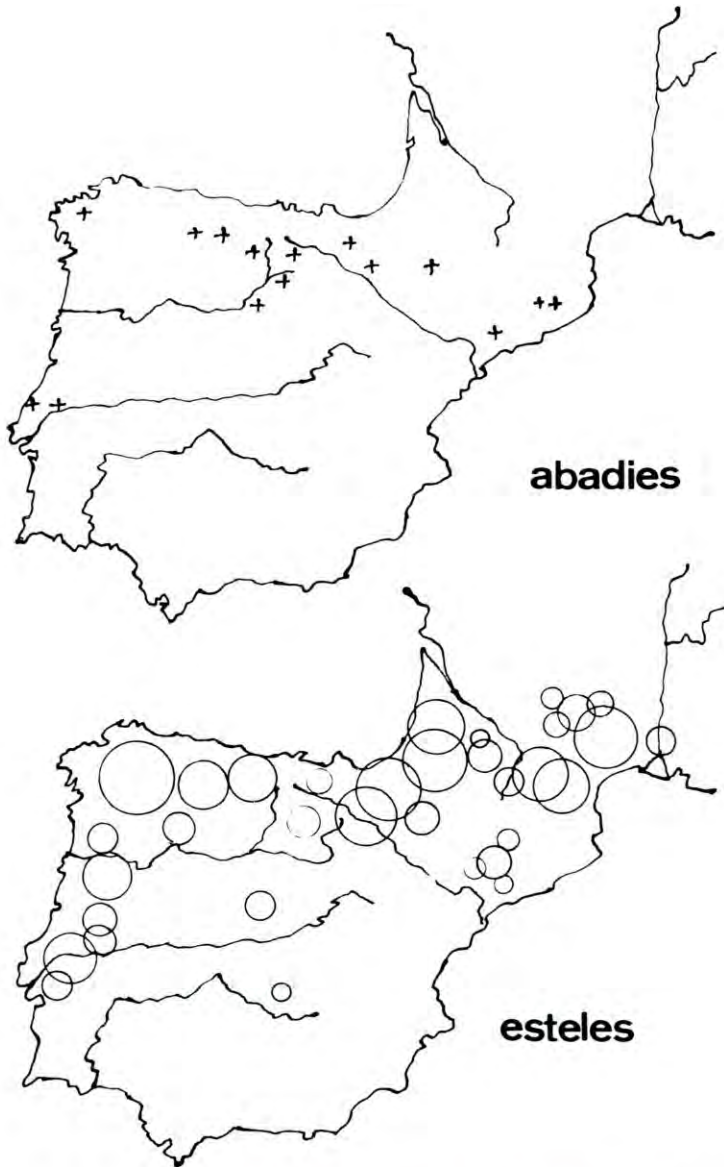

Fig. 2. R. Aussibal (Aussibal 1986) ha exposat la coincidència de zones amb gran nombre d'esteles, amb el Camí de Santiago o recintes monàstics. En el cas català vid. Poblet.

El coneixement del període visigot a Casa Nostra, i en especial de les necròpolis, és molt petit si el comparem amb el que tenim en altres zones de la Península. Ja hem comentat que a Tarragona ⁶⁶ hi ha algunes creus calades a més d'altres al «Pla del Nadal» ⁶⁷ que, malgrat la seva cronologia bastant precisa, la seva funcionalitat pot semblar encara poc aclarida.

A l'Edat Mitjana es van usar esteles tabulars o rectangulars ⁶⁸ o simples pedres més o menys desbastades fitades a la capçalera de les tombes, i segons el Prof. Riu a partir dels segles XII i XIII ⁶⁹ començarien a utilitzar-se les esteles discoïdals.

La manca d'un precedent clar a l'estela funerària discoïdal a Casa Nostra, ens fa pensar que la seva utilització aquí seria fruit de la relació amb les terres de més enllà dels Pirineus, concretament l'Occitània. És ben sabuda la relació que va tenir amb Catalunya durant aquest període, i potser les migracions de gentes del dit país duguessin aquest ús funeràri. És significatiu, per exemple, que Poblet, monestir cistercenc amb una gran importància en la Repoblació a la Catalunya Nova, fos fundació dels monjos occitans de Fontfreda, i és on trobem una important col·lecció d'esteles a datar entre finals del segle XII i el segle XIV, en les quals sovinteja com a motiu decoratiu la creu comtal de Tolosa ⁷⁰ (fig. 2), que per altra banda és força comú en les esteles catalanes. El desenvolupament o desestimació d'aquesta hipòtesi depèn pel moment d'un millor coneixement de la dispersió i cronologia de les esteles arreu dels Països Catalans, la seva relació amb peces castelleses, aragoneses, basques i occitanes... Caldria avaluar també el factor andalusí més quan sabem d'esteles discoïdals islàmiques a la Ribera d'Ebre, i amb cronologia força baixa ⁷¹. Tampoc es podria obviar un segon moment d'entrada de la discoïdal per les migracions occitanes del segle XVII. De tota manera hem d'anar molt en compte a l'hora d'extreure teories difussionistes, car sovint amaguen l'evolució pròpia en el lloc (recordem, per exemple, l'explicació tradicional de la formació

66. Vid. nota 36.

67. Vid. nota 39.

68. Vid. notes 30, 31, 32, 33, 34, 35 i també CURTO 1989. L'autor, en excavar al castell de Miravet va exhumar a la seva necròpoli, una tomba amb estela *in situ*. Aquesta és un carreu ben escairat amb creu encerclada o bordura-creu grega en baix relleu, i segons l'autor pot ser un carreu aprofitat, pàg. 60-61, foto 2.

69. Vid. nota anterior.

70. MENCHON 1989; MENCHON 1988 d.

71. CABRÉ-CUGAT 1986-87. La grafia de la inscripció, segons els autors, és similar a la cursiva del segle XV-XVI, la qual cosa dataria aquesta estela àrab en un moment força tardà.

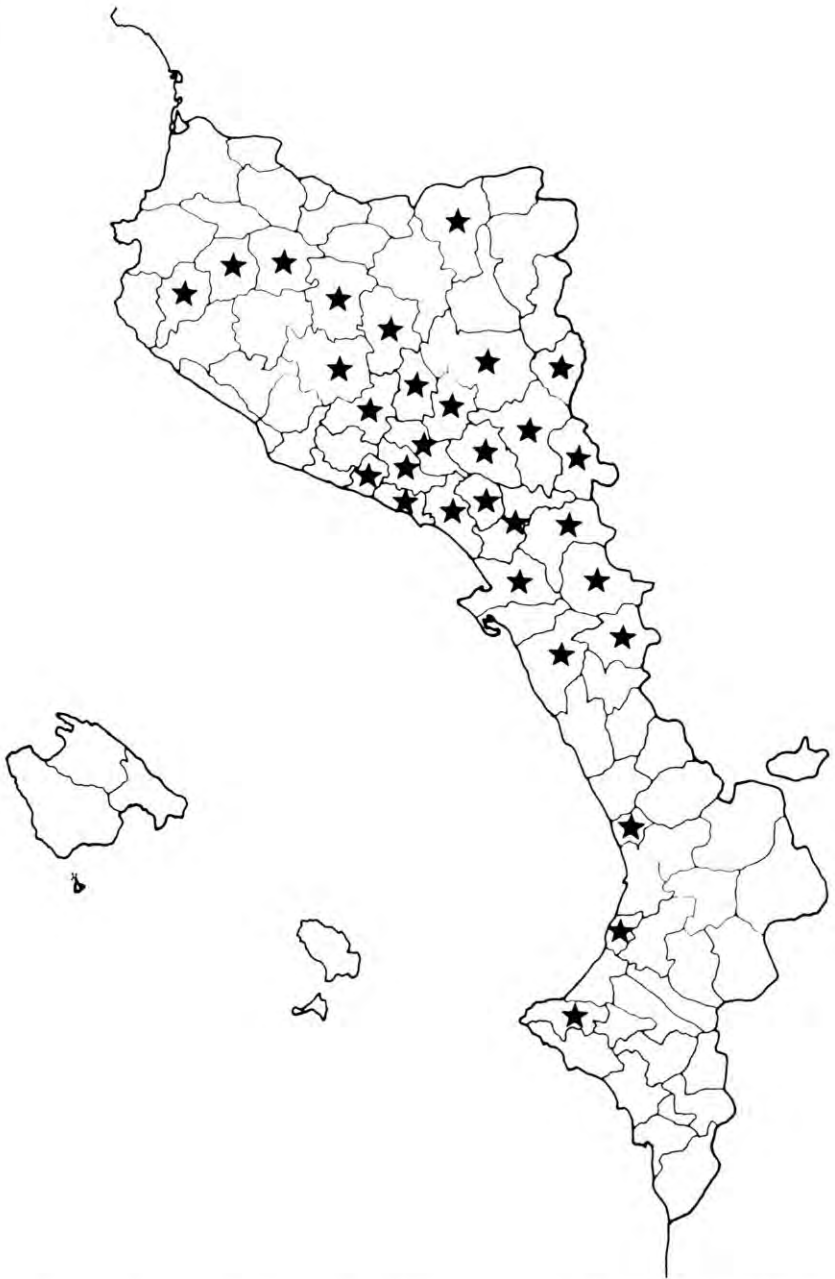

Fig. 3. Localització de comarques amb coneixement d'esteles als Països Catalans.

del món ibèric, fruit de migracions nord-africanes, quan realment és l'evolució del món indígena del Bronze Final amb el reactiu que va suposar el factor colonial grec i fenici). És a dir, no podem deixar a un costat la possibilitat que l'estela discoïdal sigui fruit d'un procés evolutiu ⁷².

EXTENSIÓ I VIES D'ESTUDI

Com ja s'ha dit, l'actual coneixement de la discoïdal catalana es basa principalment en les peces localitzades a comarques tarragonines i lleidatanes, havent-hi, però, dades en altres punts. Donem una ullada a la seva localització (figs. 3, 4):

Pirineu: comarques del Pallars Jussà i Sobirà, Alta Ribagorça, Vall d'Aran, Alt Urgell, Baixa Cerdanya, Ripollès, Garrotxa i Empordà: sabem d'algunes esteles a Tírvia i al monestir de Ripoll. Es fa necessari l'inici de la catalogació i, a partir d'ací, estudiar la relació amb les esteles de la Catalunya Nord, Occitània, Aragó i resta dels Pirineus ⁷³.

Solsonès i Noguera: com a la zona anterior, hi ha poques dades: dues peces al Museu de Solsona ⁷⁴ i tres al monestir de Bellpuig de les Avellanès ⁷⁵. Cal doncs iniciar l'inventari sistemàtic.

Berguedà, La Selva, Gironès i Osona: sabem d'esteles a Girona i Santa Pau ⁷⁶. Sembla ser que també n'hi ha al museu de Vic. Com en els casos anteriors s'ha de començar la catalogació sistemàtica.

Barcelonès, Maresme, Vallès Oriental i Occidental, Bages, Baix Llobregat i Garraf: deixant de banda la referència de Rubí, no hi ha altres dades, i com en els altres casos cal iniciar l'estudi ⁷⁷.

72. Vid.: AGUIRRE 1989 e/p.

AUSSIBAL 1986.

AZKÁRATE-GARCÍA 1989 e/p.: estudien esteles de Biskaia, datades als segles IX-XI i mostren, per l'epigrafia i la iconografia, la lenta aculturació del País Basc en la dita època.

RINCÓN 1988: ens diu ... El cert és que ni el difusionisme ni l'evolucionisme a ultrança no poden ser considerats com els únics models d'explicació, perquè cap no afronta el problema del canvi en tota la seva amplitud: tracten d'explicar com s'ha produït aquest canvi, però no de cercar els motius de la seva necessitat..., pàg. 57.

73. IBÁÑEZ 1988; RIPOLL-CARRERAS-NUIX 1978.

74. CAMPS 1986.

75. MENCHON 1988 a.

76. OLIVA 1972.

77. SITGES 1988 e/p.

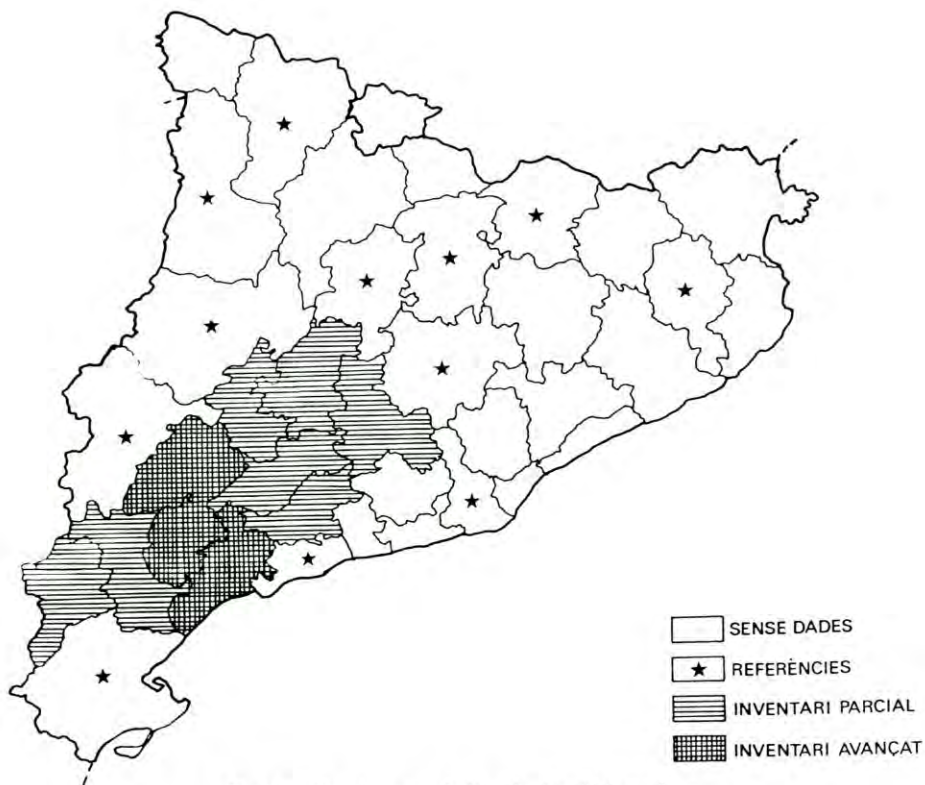

Fig. 4. Coneixement de l'estela discoidal catalana.

Alt i Baix Penedès i Anoia: hi ha poques dades ⁷⁸, és una zona de gran interès per la relació geogràfica amb altres comarques on s'han localitzat bona quantitat de peces.

Camp de Tarragona: Alt i Baix Camp, Tarragonès: és una zona parcialment estudiada, s'ha assolit gairebé la catalogació al Baix Camp, hi ha algunes dades al Tarragonès i un important nombre de peces a l'Alt Camp. Cal remarcar l'existència d'esteles de ceràmica ⁷⁹.

Conca de Barberà, Urgell i Segarra: inventari avançat. Hem de fer menció del conjunt de Poblet, amb més de 80 esteles. L'existència de cementiris amb esteles *in situ* amplia les possibilitats d'estudi en poder efectuar excavacions arqueològiques. L'estudi s'haurà de posar en relació amb les peces de les comarques veïnes ⁸⁰.

Les Garrigues i El Segrià: la primera té un inventari quasi bé complet, en la segona hi ha algunes referències. Hem de fer notar que tant a Lleida com a Les Garrigues s'han localitzat esteles en context arqueològic ⁸¹.

Priorat, Ribera d'Ebre, Terra Alta, Baix Ebre i Montsià: hi ha un coneixement més o menys ampli, essent, però, necessària una catalogació més aprofundida ⁸².

País Valencià: a diferència del Principat, hi ha molt poques dades. Sabem de peces al Maestrat, un important conjunt a Sagunt, altres a Castelló, Cullera o Dènia. Aquesta manca de dades impossibilita tota mena de conclusió, a excepció de remarcar la imperiosa necessitat de catalogar les peces ⁸³.

Comarques de la Franja de Ponent i Matarranya: hi ha un inventari de la comarca del Matarranya, i altres dades disperses ⁸⁴.

78. MIRÓ 1986. La configuració geogràfica que utilitza l'autor en definir La Segarra fa que inclogui poblacions de les comarques veïnes. FERRER 1947-48.

79. BURGUETE-FABRA 1989; BURGUETE-FABRA 1988 e/p; DASCA-LÓPEZ-ROVIRA 1988 e/p; MENCHON-PALOMAR 1988 e/p; PALOMAR 1988 e/p; ZARAGOZA 1988 e/p.

80. DASCA-MENCHON 1987; MENCHON 1986-87; MENCHON 1987; MENCHON 1988-89; MENCHON 1989; MENCHON 1987 e/p; MENCHON 1988 e/p a; MENCHON 1988 e/p d; MENCHON e/p a; MENCHON e/p b; MIRÓ 1986.

81. CORNADÓ 1985; CORNADÓ 1988 e/p; GALLART 1986; GALLART-SANTANACH 1989; MARTÍ-RIUS 1988 e/p; MENCHON 1986/87.

82. GENERA-GUINOVART 1988 e/p; FRANKOWSKI 1920; MARTORELL 1988 e/p; MENCHON 1989 e/p.

83. BONET 1985; CASA-MONRAVAL 1988; CORTINA 1983; FONTS 1988 e/p; GISBERT 1982; ROCA 1977; ROCA 1979; ROCA 1985.

84. MARCO 1979; SOLANA 1988 e/p.

Les Illes: no hi ha referències.

Catalunya Nord: a manca d'un coneixement bibliogràfic, no podem dir res de moment.

FUNCIONALITAT

Tal i com indica el terme *estela funerària discoïdal*, la seva funcionalitat és evidentment funerària. Està arqueològicament⁸⁵ i iconogràficament⁸⁶ demostrat que les esteles se situen a la capçalera, i en alguns casos als peus, dels enterraments. No es pot tampoc desestimar la possibilitat que delimitin les sagreres de les esglésies. L'estela, com element material, serveix de senyalització de l'enterrament personal o familiar i a un temps identifica la persona o grup allí enterrat, gràcies als signes d'ofici, l'epigrafia o els motius heràldics... També delimita i preserva l'enterrament davant l'obertura d'altri al seu voltant, i demarca doncs un espai sacre. És per altra banda un enllaç simbòlic entre els vius i els morts, car és sobre l'estela o al seu voltant, on es disposen les ofrenes als parents i amics finats: flors, espelmes... o es reuneixen per pregar. Barandiaran, en parlar de les esteles d'Euskadi ens diu⁸⁷:

...Un ambiente del cual son elementos la creencia en la supervivencia y aparición y presencia de los muertos, en la identidad de lo real y de sus figuraciones y nombres, en la del alma —o simplemente del antepasado— y de la luz, en la de la estela y de la luna, en la del sepulcro y del altar, en la material y espiritual utilidad de las ofrendas en forma de luz y de comestibles, en la identidad de la casa y de la sepultura, etc., es un medio en el que la estela vive *at home* y en el que se ha conservado y podría continuar conservándose indefinidamente...

Quan l'estela perd la seva funcionalitat funerària bàsica, és a dir, s'amortitza, pot patir diverses sorts. Hem de diferenciar en primer lloc les esteles que es troben en terra sagrada, cementiris principalment, de les que no hi són. Podem trobar, posem per cas, esteles en un racó del cementiri o en la sala parroquial, o decorant el mur de tanca del

85. CASA 1987 e/p.

86. Vid. nota 85. Al Còdex del monestir de El Escorial de les *Cantigas de Santa Maria* del rei Alfons X el Sabi, hi ha una miniatura de la Cant. CLXIV on es veu un cementiri amb esteles funeràries discoïdals. La cronologia és del segle XIII.

87. BARANDIARAN 1976, pàgs. 96-97.

cementiri nou, que assoleixen llavors ⁸⁸ una *funció delimitadora* o *senyalitzadora*, del cementiri, i per les seves decoracions evidentment religioses —creu, Agnus Dei...— *sacralitza el lloc*. En el cas que sigui reaprofitada en una obra podríem parlar de la seva *funció utilitària*. En altres ocasions es trobaran rematant els campanars, els teulats de les esglésies o els seus accessos, amb la creu mirant al carrer, tindrien una *funcionalitat religiosa* o *apotropaica*, senyalitzant, naturalment, un espai sagrat, cosa que també podem observar en el murs dels cementiris. Veiem doncs que aquestes esteles, malgrat perdre la seva funcionalitat primerenca, segueixen usant-se en un context afí, religiós o funerari, amb les connotacions que això comporta.

També es poden reaprofitar senyalitzant el lloc on es va desenvolupant un fet luctuós, una mort violenta o un accident i assumeixen així una *funció commemorativa*. Altres fan de creu de terme, són a les entrades de les cases, en Via-Crucis o Calvaris, amb funcionalitats similars a les ja esmentades.

Altres cops el reaprofitament és merament utilitari: l'estela es pren solament pel seu suport material i s'usa com a material constructiu, o es disposa en un punt determinat per causes purament estètiques i decoratives. Cal també diferenciar quan una peça se serveix en un domicili particular, per pura curiositat, respecte religiós, per ser l'estela del vas funerari de la família, per motius de protecció de la peça davant una imminent expoliació o per l'afany col·leccionista o especulador. Apreciació a part es mereix la peça dipositada en una institució pública, com l'ajuntament o l'escola, o l'exposada en la sala d'un museu. Totes aquestes localitzacions i les seves causes poden mostrar unes actituds i unes ideologies molt determinades i diverses davant l'ús, conservació i reaprofitament de les esteles i de tot objecte cultural en general (fig. 5).

CRONOLOGIA

Intentar datar una estela o conjunt d'esteles és potser el problema més seriós en què es troba l'investigador del tema, car moltes d'elles es localitzen fora de context arqueològic. Pensem però que, malgrat trobar les esteles en excavació, és força probable que solucionar el problema cronològic sigui tasca ben difícil, fins i tot insoluble. Podem, en alguns casos, datar les esteles per la seva decoració, tipometria o epigrafia, més endavant en parlarem.

88. EQUIP D'ESTUDI CARRUTXA 1989 e/p; MENCHON 1988 e/p c; PALOMAR 1988 e/p a.

5.1

5.2

5.3

5.4

5.5

Fig. 5. Diferents localitzacions d'esteles:

1. *In situ*. Cementiri de Forès (Conca de Barberà). Autor: Joan Menchon.
2. *In situ*. Cementiri de Vallclara (Conca de Barberà). Autor: Joan Menchon.
3. Fixades als murs del cementiri. Ares del Maestrat (El Maestrat). Autor: Salvador Palomar.
4. Encastada al mur del cementiri. Forès (Conca de Barberà). Autor: Joan Menchon.
5. Remat de campanar. Església de Montbrí de la Marca (Conca de Barberà). Autor: Joan Menchon.

5.6

5.7

5.8

5.9

6. En una casa. Maldà (L'Urgell). Autor: Salvador Palomar.
7. A peu de carrer, prop d'una església. Morella (Maestrat). Autor: Salvador Palomar.
8. A peu de camí, prop de Montblanquet (L'Urgell) i senyalitzant el lloc d'un òbit. Autor: Salvador Palomar.
9. Com Creu de terme. Conesa (Conca de Barberà). Autor: Salvador Palomar.

Algunes esteles han estat datades en època prerromana, romana, visigoda, paleocristiana, mossàrab o medieval, però poques són les trobades *in situ*. Alguns casos les cronologies s'han donat a partir de contextos arqueològics, com les peces de Valdeprado del Río ⁸⁹ (Cantàbria) que C. Lamalfa data entre els segles VII, XI i XII. R. Bohigas ⁹⁰ situa les del «Campo de la Puerta» en una seqüència temporal que va del segle XI al XIV. Cronològicament paral·leles són les esteles de Tiermes ⁹¹ (Sòria) o les de San Juan de los Caballeros ⁹² (Segòvia). En altres casos, l'epigrafia ens facilitarà llur cronologia.

Com ja hem repetit a bastament, a Catalunya, el Prof. Riu ⁹³ data les primeres discoïdals al segle XII. Excavacions a Lleida ⁹⁴ i Granyena de les Garrigues ⁹⁵ associen les esteles discoïdals amb enterraments de fossa simple, emprats entre els segles XIV i XVIII. Sens dubte el conjunt més ben datat és el de Poblet, que es fitaria principalment entre finals del segle XII i XIV. En aquest cas la cronologia ve donada per l'epigrafia i el context de la seva reutilització en la muralla que fa construir el rei Pere III el Cerimoniós entre els anys 1368 i 1369 ⁹⁶ (fig. 6).

En altres llocs com Alcover, la Torre de l'Espanyol, Ribelles..., hi ha peces amb epigrafia medieval ⁹⁷. Així mateix en tenim d'altres que llurs inscripcions ens porten a temps més propers temporalment: Miravet, El Catllar, Solivella, entre d'altres (fig. 7). A Siurana de Prades, valgui'ns com a dada curiosa, hi ha una estela *in situ* cisellada l'any 1982. Intuïm, per l'epigrafia que l'estela discoïdal a Casa Nostra, a més dels segles medievals, s'utilitzaria en època moderna i potser fins no fa pas gaire, encara que caldrà, però, fer algunes observacions ⁹⁸.

Hem de dir, primerament, que malgrat trobar una estela dins el seu context estratigràfic, no tenim perquè tenir clara la seva cronologia, valgui el cas d'una peça exhumada a les excavacions de la necròpoli de Sant Martí de Lleida ⁹⁹, la qual aparegué farcint una sitja.

89. LAMALFA 1987.

90. BOHIGAS *et alii* 1985.

91. CASA 1980; CASA-DOMÉNECH 1983; CASA DOMÉNECH 1984.

92. ZAMORA 1979.

93. Vid. notes 30, 31, 34, 35.

94. Vid. nota 81.

95. Vid. nota 81.

96. CABESTANY 1982; MENCHON 1989; MENCHON 1988 e/p a; MENCHON 1988 e/p d; MENCHON e/p b.

97. MENCHON 1989 e/p.

98. MENCHON-PALOMAR 1988 e/p.

99. GALLART 1986.

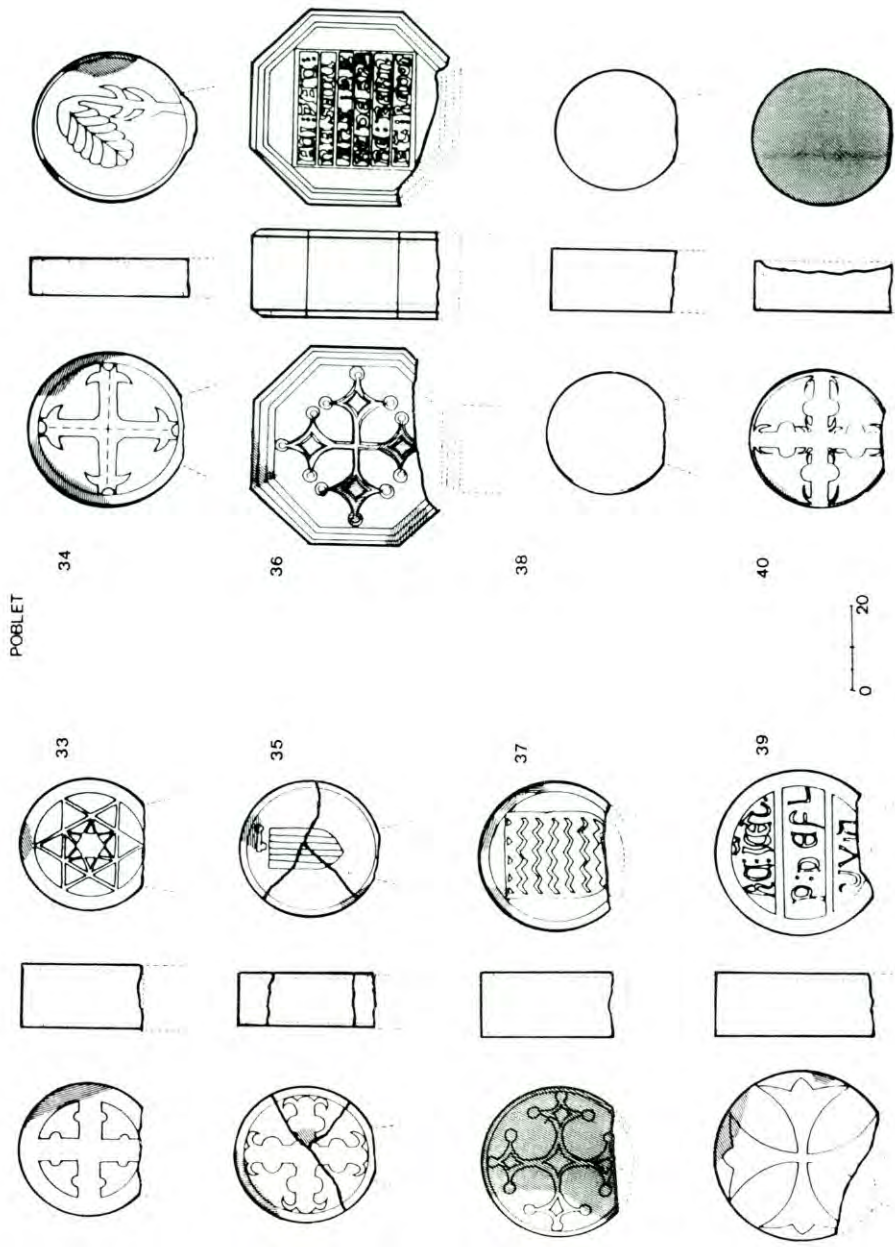

Fig. 6. Esteles de Poblet. Segles XII-XIV (vid. MENCHON 1988 e/p a).

Fig. 7. Estela de Solivella. Segles XIX-XX. Autor: Joan Menchon.

D'altra banda hem d'apuntar la possibilitat que l'estela es reutilitzi senyalitzant un enterrament, amb la qual cosa, malgrat haver-se fabricat en un moment donat, el seu ús es perllonga més enllà de la seva funcionalitat primerenca, de marcar un enterrament potser ja desaparegut o perdut. Llavors, quan es parla de cronologia, caldria plantejar-se, encara que fos de forma teòrica, les següents dades ¹⁰⁰:

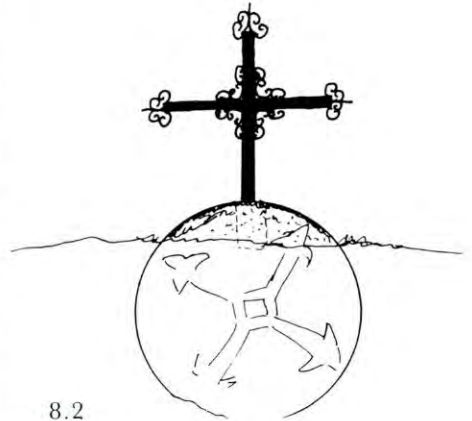
1. *La data de fabricació de l'estela.*
2. *La seva cronologia d'ús:* acotada per un terme *post-quam* que seria la data de fabricació, i un terme *ante quam*, quan deixa, per exemple, de perdre la seva funcionalitat...
3. *Reutilització:* no tan sols quan l'estela es converteix en un simple mampost o element decoratiu, sinó quan també es reaprofitava marcant un nou enterrament, canviant-se potser la seva decoració o morfologia (fig. 8).
4. *Datació basada en elements estilístics, tipomètrics o tipològics:* malgrat que sovint sigui l'única via envers la cronologia es pot raure en el perill de la imprecisió i la manca d'una argumentació forta per donar unes dades prou fefaents. Hem de pensar que hi ha esteles, com les de Poblet o Las Huelgas (Burgos), que són veritablement joies de l'art gòtic i pels seus trets estilístics o iconogràfics són ben datables, però al seu costat peces sense decorar o amb motius ornamentals usats de sempre. En el cas de Poblet, ens trobem amb peces decorades amb senzilles flors de sis pètals o creus gregues amb paral·lels en esteles basques del segle XVIII o XIX. Hom ha pensat també que les esteles més antigues són anepigràfiques o tenen unes mesures menors a les més modernes. Potser la riquesa decorativa depèn més aviat de factors socioeconòmics que no pas cronològics, sense naturalment deixar-los de banda. Quant a la tipometria, podem dir si fa no fa el mateix, tenint en compte que al Llenguadoc, P. UCLA ha detectat un augment en la mesura de les esteles segons passa el temps ¹⁰¹.

100. EQUIP D'ESTUDI CARRUTXA 1988 e/p; MENCHON 1988 e/p c; MENCHON-RIUS 1988 e/p.

101. UCLA 1981.

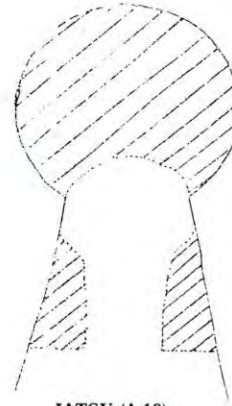
8.1

8.2

8.3

JATSU (A 10)
(non classée)

Fig. 8. Reaprofitament d'esteles:

1. Vallclara (Conca de Barberà). Remat d'un mausoleu de pedra. Hi ha una estela a cada cantó i en una d'elles se cisella la data de 1868. Autor: Salvador Palomar.
2. Estela retallada, de «xampinyó» a Jatsu, Euskadi. Segons A. PINTAT («La stèle discoidals et la stèle tabulaire» *Hil Harriak...* pàg. 239-257, op. cit. a la Bibliografia).
3. Montblanquet (L'Urgell). Estela amb perforació al perfil per ficar-hi una creu.

De tota manera, per assolir una datació de les peces hauran d'entrar en joc un bon conjunt de premisses. Potser el davallament en la seva utilització s'associa a canvis en els costums funeraris del país, en introduir-se les creus, làpides, esteles tabulars, nínxols..., que són possiblement un bon terme *ante quam* per datar les esteles. També hem de pensar en els criteris higienistes i desamortitzadors que es van implantant a partir del segle XVIII, que duran a traslladar els cementiris fora del nucli habitat i al desús del cementiri parroquial, i es creaven els municipals de titularitat pública. És llavors quan moltes d'aquestes esteles s'abandonen o passen als cementiris nous on es desen o s'aprofiten per ornamentar llurs façanes i tanques, conservant encara el seu sentit religiós-funerari.

BASES PER A L'ESTUDI

Previ a la recerca de les esteles es fa necessària una documentació a fi i efecte de conèixer les dades susceptibles d'oferir informació sobre peces, sia *in situ*, reaprofitades, abandonades, recuperades o desaparegudes... que inclourà, en primer lloc, una tasca de compilació de dades bibliogràfiques.

Com ja hem esmentat anteriorment, a Casa Nostra el volum d'estudis sobre esteles és petit, malauradament les poques publicacions es troben força disperses, sovint d'abast local o comarcal i sense especialització en temes on es pugui encabir l'estudi de l'estela. De tota manera hi ha un bon nombre de referències i comentaris en diversos llibres o articles, obres divulgatives, etc., que ens donen valuoses dades envers aquesta investigació.

Hauríem de diferenciar les informacions que ens aportin:

1. *La bibliografia historiogràfica*: que en molts casos comenten o s'il·lustren gràficament amb esteles, sovint mal definides o identificades amb religions i heretgies, o amb datacions poc clares. Aquestes informacions, que possiblement ens veurem obligats a revisar, donen interesantíssimes dades sobre el tema, a més d'una clara idea del enfoc científic que es tenien davant l'estudi d'aquest tema. Aquesta bibliografia, principalment del segle XIX i principis del XX, és sovint bastant dispersa i per tant es fa difícil de conèixer.
2. *Mencions tangencials en diferents publicacions*: sovint, en llibres o publicacions on la temàtica no és en principi la de les esteles, ens

trobem amb mencions i esments sobre aquestes, com l'estudi que D. Cabré fa sobre Riba-roja d'Ebre ¹⁰², en el qual parla d'algunes esteles del poble, o quan Violant i Simorra ¹⁰³ ens parla d'art popular català, il·lustra en motiu amb l'exemple d'una discoïdal. També, en un llibre sobre tradicions i llegendes catalanes, una estela del Berguedà complementa la il·lustració d'un capítol consagrat al tema de la mort ¹⁰⁴.

3. *Revistes locals i premsa*: ens aporten també dades sobre altres esteles a estudiar. Valgui'ns com exemple, la notícia que A. Sanz dona sobre una estela a Santa Coloma de Queralt ¹⁰⁵, les peces del Museu d'Alcover ¹⁰⁶, etc. També tenim informació a la premsa, com el cas de l'expoli sofert pels pobles de les comarques pirinenques, on les esteles també van ser objectiu ¹⁰⁷.
4. *Inventaris Artístics, Guies de Museus, Cartes Arqueològiques...*: sovint ens donen dades sobre el tema. A la guia del museu de Montblanc, Maties Solé ¹⁰⁸ publica una estela. A l'inventari dels museus catalans, publicat per «La Caixa» ¹⁰⁹ s'aprecien unes esteles en el museu de Santes Creus. En el llibret del Museu de Poblet diferents fotografies i peus ens mostren la seva col·lecció d'esteles ¹¹⁰.
5. *Estudis sobre esteles*: on haurèm de diferenciar entre els estrictament arqueològics, dels etnogràfics, simbòlics, etc..., així com del articles en revistes especialitzades, comunicacions o ponències a congressos, simposia, etc., o les monografies sobre el tema ...

Les dades obtingudes, escrites o fotogràfiques, hauran d'enregistrar-se convenientment per mitjà de fitxes. No hem d'oblidar tampoc les informacions fotogràfiques que es poden obtenir d'arxius particulars o públics, així com de l'eventual coneixement d'obres inèdites sobre el tema, que rebran un tractament més apropiat.

102. CABRÉ 1985, pàgs. 86, 88, 131 i nota 272.

103. VIOLANT 1976.

104. FÀBREGAS 1971, pàg. 59.

105. SANZ 1977.

106. MENCHON-PALOMAR 1988 e/p.

107. IBÁÑEZ 1988.

108. SOLÉ 1981.

109. FARRÉ 1979, pàg. 142.

110. Vid. nota 109, pàg. 121-122.

Col·laboracions

És un aspecte força important. Abans de realitzar la prospecció de camp és interessant poder establir contacte amb persones i/o entitats dels llocs on es pensa treballar: alcalde, rector, agutzil, estudiós local, enterramorts, particulars, entre d'altres. Aquestes persones ens poden informar profitosament. Les dades s'enregistraran convenientment indicant el contingut i la seva font.

La col·laboració amb els centres d'estudis locals, investigadors, aficionats, entitats excursionistes..., és en aquest cas bàsica. El contacte personal, oral o escrit, així com una informació clara sobre les intencions i resultats de la prospecció, crearà un interessant flux de dades entre els estudiosos del tema, i se'n beneficiaran totes les parts. Una correcta informació a la gent de cada poble, plasmada en la publicació local, en un opuscle, una xerrada o projecció de diapositives... crea un caliu prou beneficiós per rebre més dades sobre el tema a investigar ¹¹¹.

Per a la catalogació d'aquestes dades, cal una fitxa de localització que es pot distribuir entre els possibles col·laboradors a fi i efecte d'obtenir les primeres dades sobre peces noves.

Delimitació de zones a prospectar

Amb les dades abans esmentades, es pot tenir una idea aproximada de la situació en la qual es troba una zona a prospectar. Per a una correcta ordenació de les informacions, s'efectua una llista dels diferents llocs —seguint l'actual divisió comarcal— on s'especifiqui: la comarca, població, nombre d'esteles i font d'informació, data en què s'ha prospectat i relació de fitxes d'inventari que li corresponen, així com la bibliografia. D'aquesta manera, el mateix fitxer ens informa a un temps de les localitats on s'han cercat o no dades, de les que s'han prospectat així com dels resultats.

111. Dins els projectes de l'*Arxiu d'Esteles discoidals dels PP.CC.* hi ha la tasca de difusió, donant xerrades, conferències, fent passes de diapositives i video, exposicions o la publicació d'articles de divulgació. És bàsic, al nostre entendre, que la investigació no es deslligui del seu lloc i del seu context, és a dir, que la gent de cada lloc sàpiga què és i què signifiquen les esteles, que aprenguin a valorar-les. La divulgació fa que la societat s'informi i per tant contribueixi de forma activa en la protecció del Patrimoni. En el nostre cas, moltes de les notícies sobre peces procedeixen de persones que han rebut aquesta mena d'informació. Vid.: MENCHON 1987; MENCHON 1988 b; MENCHON 1988 c; MENCHON-PALOMAR 1988.

Centre de Documentació
sobre Cultura Popular
Carnutxa

ARXIU D'ESTELES DISCOÏDALS ALS PAÏSOS CATALANS
FITXA D'INVENTARI

LOCALITZACIÓ	UBICACIÓ	CRONOLOGIA	Num. inv.								
PROCEDENCIA	UBICACIONS ANTERIORS	MATERIAL	Num. inv. esilea								
CROQUIS SITUACIÓ	CROQUIS PEÇA		ESILIA								
			COB								
			TIPOMETRIA: ALÇADA Ø DISC COLL AMPLE PEU GRUIX CAP GRUIX COLL GRUIX PEU REL. D' - COLL ALTRES								
DECORACIÓ		TÈCNICA		TIPOLOGIA		ESTAT		CONSERVACIÓ			
CAP		PEU		CAP		PEU		CAP		PEU	
Anvers											
Plent											
Revers											
DESCRIPCIÓ						PARAL·LELGAMES					
BIBLIOGRAFIA						ELEMENTS CRONOLÒGICS			DADES: DATA PROPIETARI DISPOSITARI FONT		
CONTEXT				OBSERVACIONS				AUTOR FITXA AUTOR CROQUIS ALTRES			

Centre de Documentació
sobre Cultura Popular
Carnutxa

ARXIU D'ESTELES DISCOÏDALS ALS PAÏSOS CATALANS
FITXA FOTOGRAFICA

Descripció:	Num. inv.
	Num. inv. esilea
	Esilea
	COB
	NEGATIU
	Num. negatiu
	Num. neg.
	Autor
	Horari
	DIAPOSITIVA
	Num.
	Autor
	Horari

Fig. 9. Fitxa d'inventari i fotogràfica.

Recerca de camp

Un cop compilada la informació, la qual aportarà evidències positives o negatives sobre l'existència d'esteles, es procedeix a la prospecció de la zona. Creiem bàsic la inspecció *de visu* de l'església o esglésies del poble, el o els cementiris antics i els voltants d'ambdós espais, el cementiri nou, museu o sala local, escola, creu de terme, calvari... i es recaptarà sempre que es pugui informació directa de la gent del lloc. Hem de pensar, com més amunt explicàvem, que les esteles poden patir diverses sorts i sovint es fa difícil de localitzar-les. Cal també donar una ullada a les ermites dels voltants i els despoblats, com el cas de Les Besses (Les Garrigues), on s'han localitzat diverses esteles ¹¹².

La cartografia i la planimetria és un eina indispensable en la tasca de situació de les esteles, i es fa especialment interessant quan hom troba peces *in situ*, i es fa necessari un aixecament planimètric a escala.

Per a una millor recollida de dades en la prospecció és potser escaient fer ús de tres suports diferents:

1. *Fitxa de prospecció*: on es plasmaran les dades geogràfiques del lloc, els prospectors i punts prospectats, persones amb qui s'ha parlat i peces localitzades o desaparegudes, així com la correspondència amb les fitxes d'inventari, informació etnogràfica i fotogràfica.
2. *Fitxa d'inventari*: per a l'enregistrament dels trets de cada peça, el seu context, paral·lelismes i bibliografia.
3. *Fitxa d'informació etnogràfica*: en la qual tindran cabuda les dades etnogràfiques de la peça o conjunt: noms que reben, reutilitzacions, llegendes i costums al seu voltant...

Les corresponents fotografies, diapositives..., tindran el seu registre i fitxer (fig. 9).

Eestudi arqueològic de les peces

La localització de les esteles comporta la seva anàlisi, tant *per se* com del seu entorn. En parlar del seu estudi arqueològic ens referim a la

112. MARTÍ-RIUS 1988 e/p.

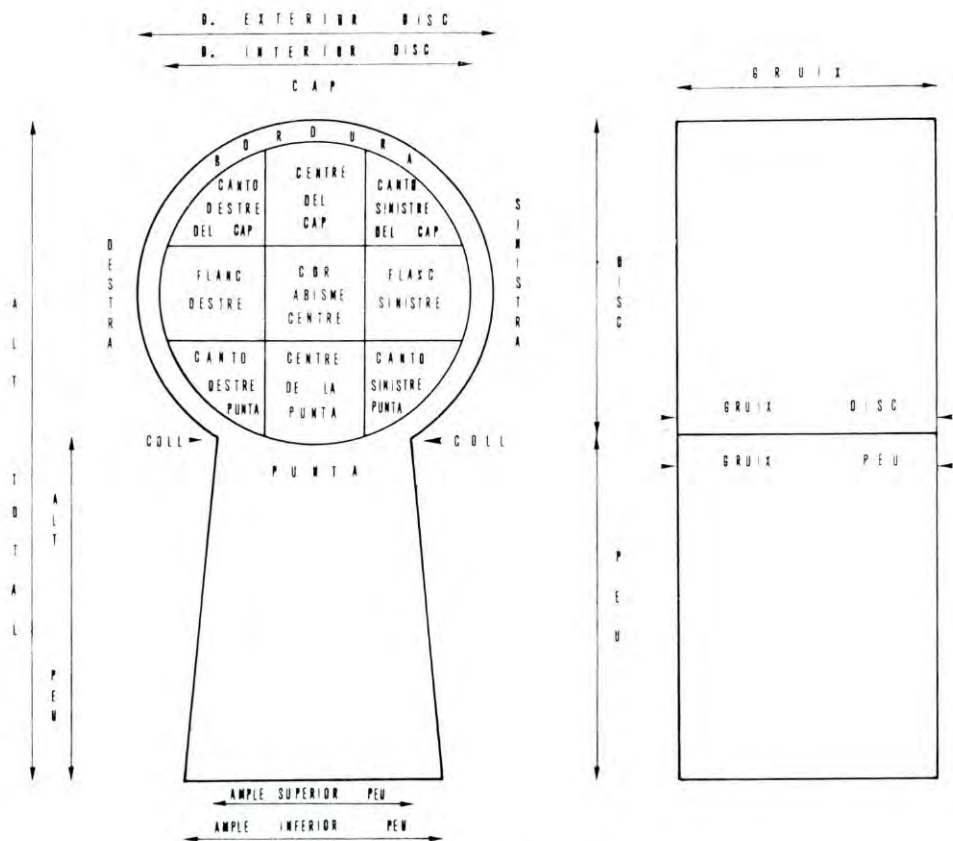

Fig. 10. Terminologia aplicada en la descripció de les esteles.

seva anàlisi i el coneixement del seu context estratigràfic, en el cas de trobar-se en excavació arqueològica. Haurem de catalogar les següents dades:

1. *El material*: definirem el tipus de suport de cada estela —ceràmica, pedra, fusta— afinant el que es pugui en la seva caracterització: cocció reduïda, oxidada, etc., en el cas de la ceràmica... tipus de pedra (sorrenca, numaquèl·lica...).
2. *Tipologia*: precisant el tipus de cap i el peu o altres trets morfològics, segons terminologia precisa i clara.
3. *Tipometria*: les mesures més importants de cada peça. Així tindrem l'alçada total, diàmetre o amplada del disc, coll, amplada del peu, gruix, etc.
4. *Decoració*: definició i descripció dels motius ornamentals en qualsevol de les part de cada peça, precisament la seva disposició.
5. *Tècnica escultòrica*: tant de l'entallament de les decoracions com en els acabats i configuració morfològica.
6. *Estat de la peça*: si es troba fragmentada, li manca una part...
7. *Conservació*: si pateix l'agressió dels agents atmosfèrics, o si està en perill de degradació o expoli.

A més es procedirà a la seva acurada descripció, recerca de paral·lelismes i datació (fig. 10). L'articulació de les dades es plasmarà en una fitxa d'inventari dissenyada a tal efecte i preparada per al seu tractament informàtic.

En el cas que l'estela procedeixi d'un jaciment arqueològic, i tingui un context estratigràfic precís, s'hauran de ressenyar aquestes dades: anàlisi de la unitat estratigràfica d'on procedeixi, així com del context del jaciment, material arqueològic associat, descripció de la tomba, esquelet i aixovar, etc.

Estudi etnogràfic

Són moltes les dades que ens pot aportar un coneixement del context etnogràfic de les esteles, tant pel seu sentor funerari, com per la ideologia i la mentalitat que envolta el seu entorn.

Més amunt hem comentat la varietat més o menys extensa de reaprofitaments i funcionalitats —primàries o secundàries— que tenen les

esteles, la qual cosa mostra una forma de pensar i actuar davant seu. Hem de pensar en l'estela com una fita, amb la qual cosa pot tenir moltes funcionalitats: senyalització o delimitació d'una tomba o un fossar, delimitació d'un espai sacre en sentit més ampli, senyal d'un camí, integrada en un Via-Crucis o un Calvari, senyalitzar o commemorar el lloc o l'any d'un fet luctuós o legendari. Posem per cas la idea de l'investigador A. Aguirre, el qual és de l'opinió que moltes esteles guipuscoanes, majoritàriament localitzades en el «Camino de Santiago», són senyalitzacions que:

...Se colocaron en los lugares de fallecimiento de alguna persona para recordar este hecho y solicitar del caminante una oración por el alma del difunto... ¹¹³

En altres casos, al voltant de l'estela i la seva ubicació hi ha alguna llegenda sobre el fet allí esdevingut, que el mateix autor junt a M. Urteaga ens comenta ¹¹⁴. A Olite, per donar un exemple a Navarra, les esteles es van disposar en un Via-Crucis al voltant de la població ¹¹⁵. A Conesa (Conca de Barberà) una estela fa de creu de terme ¹¹⁶. Veiem, doncs, que les esteles es reaprofiten en contextos amb forta càrrega religiosa.

És interessant, a més, esbrinar les possibles llegendes o narracions i el perquè de la seva localització en un lloc determinat. J. Mª Miró, en referir-se a una estela de Montblanquet ens diu ¹¹⁷:

... Es troba situada a tocar la carretera d'Els Omells de Na Gaia a Montblanquet (3,5 km) a 1 km aprox. abans d'arribar a aquest poble. Segons tradició oral, que hem recollit, fou executada una persona en aquest lloc, en algun dels conflictes que assolaren aquestes terres el passat segle; la singular situació de l'estela sembla confirmar-ho...

A més caldria saber quines han estat les raons que han dut a conservar l'estela encara *in situ*, potser per continuïtat de la seva funció, a reaprofitar-la, abandonar-la o incloure-la en un projecte museogrà-

113. AGUIRRE 1982-83.

114. AGUIRRE-URTEAGA 1985-86.

115. JUSUÉ 1984.

116. MENCHON 1988 e/p c.

117. MENCHON-PALOMAR 1988 e/p; MIRÓ, pàg. 104, fig., 156.

fic. El respecte a una pedra sagrada, a un objecte antic, el simple menyspreu a una andròmina o la reivindicació de la història local poden ser alguns dels arguments.

Decoracions: armes parlants, creus, imatges religioses, figures geomètriques, epigrafia... entre la plàstica i la simbologia

La caracterització tipològica i significativa de les decoracions ens aporta valuoses dades, que van des de la cronologia al context sociològic, simbòlic o religiós.

La creu, disposada en qualsevol part de l'estela cristianitza tant la mateixa peça com l'enterrament o espai on es disposa. La tipologia de la creu pot aportar dades vers la datació de la peça, gràcies al concurs de la Heràldica, la Història de l'Art, la Numismàtica. Autors com D. Nony han palesat clarament els paral·lelismes entre monedes i la decoració de les esteles, i s'aprecia sovint que les segones copien els cunys numismàtics ¹¹⁸. Les imatges religioses, com l'*Agnus Dei*, la *Dextera Domini*, la Crucifixió, etc., ens il·lustren del mateix sentit religiós. El coneixement de la Iconografia Medieval ens ajuda també en la datació. De tota manera hem de tenir en compte, com bé diuen E. Cerrillo «et alii» ¹¹⁹:

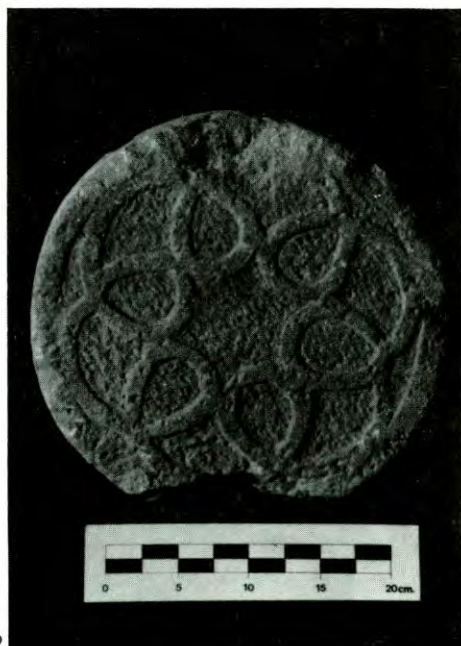
... la redundancia de la información generada por la religión que contribuye a la fosilización de la misma en la forma de ritos y de comportamientos rituales y que desde el punto de vista de la interpretación psicológica convierten a la religión en el subsistema más *conservador* de cada cultura, esgrimido por otros sectores para minimizar los cambios y las aperturas, es decir, que actúa a modo de autopetruador del mismo para reducir al máximo cualquier intento de apertura excesiva de los filtros externos del sistema y evitar que la entrada de novedades informativas de signo contradictorio pueda provocar cualquier dislocación o crisis en su seno, de ahí que la aceptación de nuevas creencias procedentes del exterior haya de sufrir una dura crítica y posiciones defensivas a nivel de aceptación en el cambio de creencias, ya que suelen incidir en todo el mundo de los restantes símbolos de esa comunidad...

118. BARBE-LABROT 1987 e/p; NONY 1982. El perill rau a establir comparacions, posem per cas, entre monedes ibèriques o celtes i esteles del segle XVII, l'anacronisme és evident...

119. CERRILLO *et alii* 1984, pàg. 45.

11.1

11.2

11.3

11.4

Fig. 11. Diferents decoracions d'esteles:

1. Creu. Poblet (Conca de Barberà). Autor: Pedro Velarde López.
2. Motiu geomètric. Poblet (Conca de Barberà). Autor: Pedro Velarde.
3. Motiu fitomòrfic. Poblet (Conca de Barberà). Autor: Pedro Velarde.
4. Motiu zoomòrfic. Poblet (Conca de Barberà). Autor: Pedro Velarde.

11.5

11.6

11.7

11.8

5. Motiu Heràldic, sarcòfag o vas funerari: Família Bas. Poblet (Conca de Barberà). Segons Cabestany (CABESTANY 1982), foto: Pedro Velarde.
6. Epigrafia. Poblet (Conca de Barberà). Autor: Pedro Velarde.
7. Simbologia cristiana: Calvari, Poblet (Conca de Barberà). Autor: Pedro Velarde.
8. Simbologia cristiana: Agnus Dei. Savellà del Comtat (Conca de Barberà). Autor: Joan Menchon.

Pensem que la majoria d'esteles poden prendre's com demostracions de l'anomenat «Art Popular», caracteritzat pel seu conservadurisme. Amb això fem palesa, com ja havíem esmentat anteriorment, de la dificultat de datar les esteles a partir d'un motiu decoratiu.

Sabates, eines com l'arada, el martell ¹²⁰, la falç, etc., així com la imatge de l'ofici donen possiblement el nom o la feina del finat. Aquesta tradició s'aprecia ja als capitells i àbacs romànics o en els escuts i decoracions de les portes del segle XVII, XVIII o XIX. Ens indiquen interessants dades socials i econòmiques, així com tècniques. A partir d'una estela amb cronologia precisa es pot esbrinar el tipus d'eina o els oficis d'un moment cronològic determinat, i es pot datar també a partir d'ella mateixa (fig. 11).

L'Heràldica ens informa també del llinatge del mort, encara que sovint la seva identificació es faci difícil ¹²¹. Zoomorfismes i fitomorfismes ens poden guiar també en conèixer el nom o feina. Cognoms com Fonoll, Figuerola, Cascalls o Gallart, podrien perfectament simbolitzar-se amb un animal o planta. L'Arbre de la Vida i altres imatges religioses poden també representar-se d'aquesta manera.

Els jocs i figures geomètriques s'usen sovint en la decoració de l'estela, sia com a motiu principal, sia com acompanyament ornamental ¹²². Generalment no exigeixen una gran complicació i generen uns motius prou plàstics i bells. Valgui'ns com exemple, ja paradigmàtic, la flor de sis pètals o sexifòlia, i les seves derivacions.

Les inscripcions ens poden informar tant de la cronologia de la peça, com de la filiació de l'occit, a més de dades de tipus religiós i sentimental. L'anagrama de Crist, fòrmules com *Hic situs est, Hic iacet*, dedicacions al mort, etc., són dades a tenir en compte. E. Cerrillo, en referir-se a l'estudi de les necròpolis visigodes, ens parla del que ell anomena la *Sublimación de la muerte* i es refereix bàsicament a l'epigrafia funerària. Les seves idees, *mutatis mutandis* poden aplicar-se en el tema que ara estem comentant ¹²³:

... Las inscripciones proporcionan otra lectura adicional a la de las necròpolis, y esta lectura posee además un valor emocional más rico en matices, porque no es tan anónima como la lectura de esqueletos, del tipo de tumba y del depósito que le rodea.

120. Vid. nota 10.

121. CABESTANY 1982; MIRÓ 1986.

122. MENCHÓN 1989.

123. CERRILLO 1989, pàg. 107.

Sin embargo llega un momento en que la inscripción funeraria se convierte en una pura fórmula estereotipada que se repite hasta la saciedad. Pero pese a ello, la expresión de la edad, de las relaciones familiares que aparecen de forma explícita en la inscripción llevan a leer las actitudes de quien ha perdido un ser querido, o incluso la propia actitud del difunto ante la muerte, que sí están implícitas.

Altres motius decoratius, com calaveres, calzes, copons..., poden il·lustrar també aquestes idees a tenir en consideració. No es pot oblidar, tampoc, la simbologia que pot tancar qualsevol d'aquests motius decoratius. Les seriacions de les figures geomètriques, la significació que amaga el nombre, petites perforacions al cap de l'estela, preparades, com diu algun autor, «en algun culte funerari» ... ens porten a saber una mica més de les actituds davant la mort ¹²⁴.

Amb tot, cal tenir clares algunes idees sobre el tema. En primer lloc l'estela és una fita funerària pròpia, al nostre entendre, d'un grup social mitjà-baix, petits artesans, pagesos, etc., tot i que hi ha casos de nobles, com es constata a Poblet. En general seria gent que no es podria permetre el luxe d'un sarcòfag o de fer-se enterrar dins l'església. Són, doncs, peces destinades al poble i fetes per gent del poble en la majoria dels casos, els picapedrers locals. Com a obres populars tindran unes característiques clares, com la perduració dels motius i tècniques decoratives. Sovint veiem que en un mateix lloc les decoracions de les peces es repeteixen fins a la sacietat, que es copien unes d'altres. La senzillesa formal i tècnica, i a un temps la plasticitat i fins i tot l'*horror vacui*, són trets que s'aprecien en moltes peces.

Aquest conservadurisme decoratiu i formal fa que un motiu evolucioni relativament poc amb el pas dels anys. Moltes d'aquestes decoracions possiblement han tingut o tenen una significació simbòlica, però amb tota seguretat, aquesta, amb el pas dels anys, amb la seva estereotipació i repetició, perd el significat, i resta tan sols l'estructura, el ritm, la forma. Ja a l'any 1920, E. Frankowski, en referir-se als motius decoratius de les discoïdals ens diu ¹²⁵:

124. MENCHON 1988-89; MENCHON-PALOMAR 1988 e/p; MIRÓ 1986, pàg. 64, fig. 81, publica una estela de Belianes i ens diu: «...hi trobem en el gruix superior, un clotet, que també hem detectat en altres esteles, de difícil interpretació, possiblement emprat en algun culte funerari...».

125. FRANKOWSKI 1920, pàg. 163.

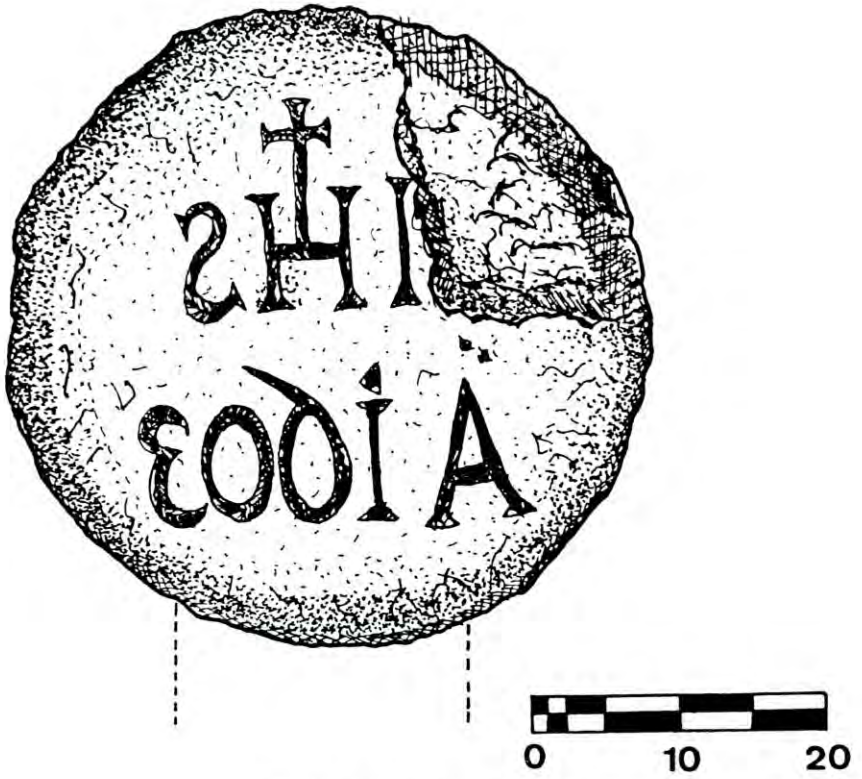

Fig. 12. Estela del Catllar. Segle XVII.

...Son casi todos ellos decoraciones rellenantes, sin significación especial simbólica, que, como hemos dicho repetidas veces, han invadido la superficie circular de los discos, una vez que fue olvidada su significación antropomorfa...

El material i la tècnica

El suport de l'estela pot ser divers, des de la fusta a la terracuita, passant especialment pel material petri. La diferenciació del mateix és bàsic.

La definició, en el nostre cas, del tipus petri és un una dada molt interessant. No és el mateix, posem per cas, una estela de pedra sorrenca en un lloc on aquesta no es dóna que en un context on es troba abundantment. D'altra banda, el tipus de pedra influeix sobradament en el tractament decoratiu al qual se sotmet. Una pedra esquistosa, granítica, un conglomerat..., són molt més difícils de treballar que una sorrenca. Marco Simon ¹²⁶, en estudiar la tècnica decorativa de les esteles romanes dels convents caesaraugustà i clunienc, constata aquest fet: la incisió s'empra bàsicament en pedra difícil de treballar, el relleu i el bisell, en canvi, a les calisses i sorrenques, més aptes per realitzar-hi escultures.

Les empremtes deixades per les eines de picar poden dur-nos a la seva identificació. A. Altisent ¹²⁷ en el seu estudi del monestir de Poblet, a partir de l'ús de les eines de picapedrer i la seva cronologia, esbrina interessants dades del procés constructiu del cenobi. A més, les incisions en la preparació dels dibuixos, la utilització del compàs, els punxons, tallants, les plantilles per dibuixar els motius decoratius ens donen importants informacions del procés tècnic en la manufactura d'una estela ¹²⁸. És força curiós el cas d'una estela epigràfica del Catllar, en la qual la inscripció s'ha cisellat a l'inrevés, la qual cosa ens indica l'analfabetisme del picapedrer i l'ús d'una plantilla, posada malament ¹²⁹ (fig. 12).

126. MARCO 1976, pàgs. 31-34.

127. ALTISENT 1973; BESSAC 1982; BESSAC 1986; MARTÍN 1981, pàgs. 101-122.

128. DUCASTELLE 1979; MACAYA 1988 e/p; MENCHON 1989; WITTOUCK 1979.

129. MENCHON-PALOMAR 1988 e/p; ZARAGOZA 1988 e/p.

El context

No podem estudiar l'estela sense tenir en compte el que l'envolta, el cementiri. En primer lloc cal saber quin tipus d'enterrament ens asenyala: cista, fossa..., la seva orientació, la distribució dins el cementiri...

Cal saber si l'estela es troba al cap i/o als peus de la tomba i si s'ha d'associar a una làpida, com s'esdevé en alguns cementiris portuguesos o catalans ¹³⁰. L'estudi del cementiri s'ha de fer de forma sincrònica i diacrònica. En un moment històric determinat és interessant saber quins senyals funeraris, monuments i enterraments existeixen, la seva disposició en el cementiri i la relació amb els existents dins el temple del lloc; la jerarquització i distribució espacial ens donen idea de l'estructura del grup humà allí existent, plasmada sens dubte en el món dels morts.

L'evolució del cementiri, els canvis en la tipologia d'enterraments, dels seus senyals... ens permet conèixer diacrònicament la seva estructuració.

També fóra bo saber si l'estela ens marca un enterrament individual, familiar, gremial... Sabem, per posar un cas, que als segles XVI i XVII els testaments donen sovint el lloc on vol ser enterrat el testador, dins o fora de l'església, en vas individual, familiar o gremial, a més d'altres especificacions no menys interessants. Saber les característiques de la persona enterrada gràcies al seu estudi antropològic, l'aixovar i el tractament del cadàver són altres dades a tenir en compte.

Igualment interessant seria saber els costums i ritus al voltant de la mort, *ante* i *post mortem*, el culte als difunts i el paper que juga dins la vida personal, familiar i social: el dia de Tots Sants i Difunts, la visita periòdica a la tomba, l'ofrena de flors, aliments, oracions, llum, convertint-se l'estela en una mena d'altar i punt de contacte de dos móns. Barandiaran, en referir-se al costum d'encendre espelmes sobre les tombes dels parents, ens diu ¹³¹:

...Según costumbre todas las casas matrices encienden luces en sus «yarlekuak» (o tumbas en las iglesias) durante la misa mayor y canto de vísperas en los días festivos. (...) Dícese que las almas de los difuntos están a oscuras. Sólo la luz del «yarleku» las alumbrava y entonces ven...

130. FRANKOWSKI 1920; SITGES 1988 e/p; VIANA 1949.

131. BARANDIARAN 1976, pàgs. 405 i ss.

Aguirre ens estudia el tema del foc funerari, i el defineix com a *fuego ritual*¹³², i dins la seva divisió d'aquest, és el *Fuego religioso en el rito fúnebre* quan se situa a les finestres de la llar mortuòria, a les seves portes o davant del fèretre, així com a les sepultures i cementiris.

A més d'aquest eloqüent exemple tenim les ofrenes florals sobre les tombes. És força significatiu com a Fullella (Les Garrigues) hom ha trobat al costat d'una estela *in situ* hi havia un pot amb flors, la qual cosa ens indica que encara hi ha culte en el dit vas funerari¹³³.

Malgrat la gran quantitat de dades que es poden extreure a partir d'un estudi acurat i minuciós, és força possible que moltes d'aquestes no es puguin conèixer, sia per la dificultat de captar-les, pel pas del temps i la pèrdua de memòria històrica, o per la situació descontextualitzada de les peces.

Ariculació de l'estudi.

Necessitat del tractament informatitzat

Actualment, un dels problemes més greus en què es troba el treball arqueològic és la utilització dels arxius o bancs de dades. El creixent volum d'intervencions arqueològiques, de campanya o urgència, prospeccions, etc., està produint gran quantitat de materials i dades que caldria ordenar i formalitzar de forma unitària i versàtil vers una ràpida consulta i localització de les fonts informatives.

D'altra banda es pateix d'una molt petita difusió dels resultats de les intervencions i estudis. La dificultat de publicar, no tan sols les memòries d'excavació, ve augmentada pels costos de les edicions, que veiem elevats pel gran nombre d'il·lustracions que necessiten les publicacions arqueològiques. Davant d'aquest problema es plantegen algunes solucions, com la utilització de microfilms o el disquet, eina de baix cost i que permet una confrontació de dades entre els diversos estudis.

En el cas de les esteles, aquest problema s'agreuja amb la manca de criteris unificats en la descripció de les peces. La terminologia i el tipus d'anàlisi de les peces varien entre els investigadors, i es fa necessària una unificació de formes i mètodes. En el cas de l'*Arxiu d'esteles discoidals dels Països Catalans* hi ha unes pautes sobre aquest tema, especialment en el que és la terminologia decorativa¹³⁴.

132. AGUIRRE 1988, pàgs. 357-358.

133. MARTÍ RIUS 1988 e/p.

134. EQUIP D'ESTUDI CARRUTXA 1989 e/p; MENGON 1988 e/p c.

L'esquema del suport informàtic de l'*Arxiu* segueix a grans trets els que recentment ha publicat D. Arroyo ¹³⁵. En el nostre cas és el que segueix:

1. APLICACIÓ PRÈVIA A LA PROSPECCIÓ DE CAMP
 - 1.1. INFORMACIÓ
 - 1.1.1. Bibliogràfica
 - estudis tangencials, referències historiogràfica hemeroteca
 - 1.1.2. fotogràfica
 - publicada inèdita
 - 1.1.3. Gràfica
 - publicada inèdita
 - 1.1.4. Inèdita
 - 1.1.5. Oral
 - 1.1.6. Col·laboradors
 - 1.1.7. Altres
 - 1.2. FITXER ORGANITZACIÓ ESTELES
 - 1.3. FITXER LOCALITZACIÓ ÀREES A PROSPECTAR
 - 1.3.1. Per toponímia
 - 1.3.2. Per àrees geogràfiques determinades
 - 1.3.3. Per existència o no de dades sobre esteles
 - 1.4. FITXER DE PERSONES: ENTITATS, INSTITUCIONS... AMB QUI CONNECTAR PREVI PROSPECCIÓ DE DIFERENTS ZONES
2. DURANT LA PROSPECCIÓ
 - 2.1. ENREGISTRAMENT FITXER DE PROSPECCIÓ
 - 2.2. ENREGISTRAMENT FITXER D'INVENTARI
 - 2.3. ENREGISTRAMENT FITXER DE FOTOGRAFIA

135. ARROYO 1988.

- 2.4. ENREGISTRAMENT FITXER D'INFORMACIÓ ETNOGRÀFICA
- 2.5. ENREGISTRAMENT FITXER DE CONJUNT DE PECES
- 2.6. ENREGISTRAMENT FITXER DE CONJUNTS FUNERARIS I ARQUEOLÒGICS
- 2.7. ENREGISTRAMENT PER AFINITATS
- 2.8. ENREGISTRAMENT GRÀFIC
 - per dibuixos peces
 - per plànols
- 2.9. GESTIÓ
 - referències (fotos, plànols...)
 - inventaris vestigis materials associats
 - notes i observacions generals
 - persones i entitats
- 2.10. CONSULTA DE DADES
 - dades anteriors
 - dades acumulatives
 - distribucions
- 3. ANÀLISI
 - 3.1. ANÀLISI ESTADÍSTICA
 - 3.2. ANÀLISI QUANTITATIVA
 - 3.3. ANÀLISI ESPACIAL
 - 3.4. ANÀLISI ARQUEOMÈTRICA
 - 3.5. ANÀLISI TIPOLÒGICA
 - 3.6. ANÀLISI DECORATIVA
 - 3.7. ANÀLISI DEL MATERIAL
 - 3.8. ANÀLISI TÈCNICA
 - 3.9. ANÀLISI ESTAT I CONSERVACIÓ
 - 3.10. ANÀLISI ETNOGRÀFICA
 - 3.11. ANÀLISI CRONOLÒGICA
 - 3.12. ANÀLISI COMPARATIVA

CLOENDA

El coneixement de l'estela funerària discoïdal s'ha d'entendre en el marc de l'estudi de la religiositat i la història social de la nostra terra durant l'Edat Mitjana i Moderna. L'estudi de les peces ens aportarà un conjunt de dades prou interessants per elles mateixes, però que s'hauran de posar en relació amb el que es conegui d'altres ritus i tipus d'enterrament, així com de costums, lleis i usos funeraris. Caldrà, doncs, un enfoc multidisciplinar.

Malgrat les possibilitats que ens ofereix el tema, cal ser força escèptics, si més no reservats. Dificilment a partir d'una estela o una col·lecció podrem arribar tan lluny. Calen gran quantitat de dades, sovint difícils de tenir, per arribar a un coneixement global del que és i envolta el món de les esteles discoïdals.

BIBLIOGRAFIA

ABREUJAMENTS:

- A.E.C. «Arxiu d'Etnografia de Catalunya». Tarragona.
 A.E.F. «Anuario de Eusko-Folklore». San Sebastian.
 A.M. «Acta Historia et Archaeologica Mediaevalia». Barcelona.
 An.I.E.C. «Anuario de l'Institut d'Estudis Catalans». Barcelona.
 A.P.L. «Archivo de Prehistoria Levantina». València.
 B.A. «Butlletí Arqueològic». Tarragona.
 B.A.A.C. «Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló». Castelló.
 B.A.M. «Boletín de Arqueología Medieval». Madrid.
 B.Au. «Boletín Auriense».
 B.R.A.H. «Boletín de la Real Academia de la Historia». Madrid.
 Butll. C.E.A. «Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs». Alcover.
 Butll. C.E.C. «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Barcelona.
 C.A.M.L. Centre d'Archéologie Médiévale du Languedoc. Carcasona.
 E.A.A. «Estudios de Arqueología Alavesa». Àlava.
 E.A.E. «Excavaciones Arqueológicas en España». Madrid.
 e/p En premsa.
 I.E.C. Institut d'Estudis Catalans.
 N.A.H. «Noticiario Arqueológico Hispánico». Madrid.
 R.I.C.U.S. «Revista de Investigación, Colegio Universitario de Soria».
 R.S.A.T. Reial Societat Arqueològica Tarraconense.

BIBLIOGRAFIA

ACTES 1979

Actes du Colloque International de Mons. 28-29 avril 1979, Mons. Centre de Recherches Glyptographiques.

ACTES 1982

Actes du Colloque International de Glyptographie de Saragosse 7-11 juillet 1982. Saragossa, Centre de Recherches Glyptographiques.

AGUIRRE 1982-83

AGUIRRE, A. *Estelas discoideas de Guipúzcoa*. A.E.F. núm. 31, pàgs. 153-171.

AGUIRRE 1987

AGUIRRE, A. *Estudio comparativo entre las estelas discoidales de Vic-Bihl y Guipúzcoa*. «Munibe» núm. 39, San Sebastian, pàgs. 147-149.

AGUIRRE 1988

El fuego en el rito funerario vasco in DD.AA. 1988, pàgs. 344-383.

AGUIRRE 1987 e/p

AGUIRRE, A. *Una metodología en el estudio de las estelas discoidales*. C.I.C.

AGUIRRE 1989 e/p

AGUIRRE, A. *Teorías sobre el origen de las estelas discoidales*. C.A.M.E. III.

AGUIRRE-URTEAGA 1985-86

AGUIRRE, A. - URTEAGA, M. *Una estela en Astigarraga, Guipúzcoa*. A.E.F. núm. 33, pàgs. 9-15.

ALFÖLDY 1975

ALFÖLDY, G. *Die Römische Inschriften von Tarraco*. Berlin, Deutsches Archäologisches Institut. Abteilung Madrid, M.F. Band 10.

ALLUÉ 1983a

ALLUÉ, M. *La muerte en las ciencias sociales: una bibliografía*. A.E.C. núm. 2, pàgs. 229-247.

ALLUÉ 1983b

ALLUÉ, M. *Rituales funerarios*. A.E.C. núm. 2, pàgs. 131-141.

ALMAGRO 1974

ALMAGRO BASCH, M.: *Nuevas estelas de la Península Ibérica: la estela de Preixana, Cervera (Lérida)*. «Miscelánea Arqueológica», tomo I, Barcelona 1974, pàgs. 32-39.

ALTISENT 1973

ALTISENT, A. *Historia de Poblet*. Poblet.

ÁLVAREZ 1980

ÁLVAREZ, A. *El ritual funerario en una parroquia rural gallega: San Isidro de Montes*. «Gallaecia» núm. 6. Universidad de Santiago, pàgs. 157-188.

ARRESE 1982

ARRESE, J. *Estelas cantodecoradas en Navarra*. «Hil Harriak», pàgs. 131-142.

ARROYO 1988

ARROYO, D. *Los archivos arqueológicos, realidades, perspectivas y evolución*. B.A.M. núm. 2, pàgs. 49-73.

AUSSIBAL 1986

AUSSIBAL, R. *Symbolisme et art populaire de la stèle rouergate*.

AZKÁRATE-GARCÍA 1989 e/p

AZKÁRATE, A. - GARCÍA, I. *Pervivencias rituales precristianas en el País Vasco durante el medievo: testimonios arqueológicos*. C.A.M.E. III.

BARANDIARAN 1976

BARANDIARAN, J. M. *Estelas funerarias del País Vasco*. San Sebastian, Ed. Txertoa.

BARBE-LABROT 1987 e/p

BARBE, L. - LABROT, J. *Iconographie comparée des méreaux du Moyen Age, des monnaies et des stèles discoïdales*. C.I.C.

BARRIO-GARCÍA 1981

BARRIO, L. - GARCÍA, E. *Una estela discoidea en las cercanías de Iruña (Álava)*. E.A.A. núm. 10, Vitoria, pàgs. 231-239.

BELÉZA 1982

BELÉZA, J. *Typologie des stèles discoïdales du Portugal*. «Hil Harriak», pàgs. 319-345.

BELÉZA 1987 e/p

BELÉZA, J. *Instrumentos de oficios de labrador em estelas discoïdes portuguesas*. C.I.C.

BERGES 1974

BERGES, M. *Columnas romanas y cruces visigodas en la Plaza del Rovellat de Tarragona*. «Miscelánea Arqueológica», vol. 1, Barcelona, pàgs. 153-167.

BERRAONDO 1982

BERRAONDO, M. *Estelas discoïdeas localizadas en Agüero (Huesca), Lérida y Tulebras*. «Hil Harriak», pàgs. 123-120.

BESSAC 1982

BESSAC, J. C. *Gravures d'instruments de tailles de pierre, problèmes d'identification, comparaison avec l'outillage traditionnel*. «Actes 1982», pàgs. 195-206.

BESSAC 1986

BESSAC, J. C. *L'outillage traditionnel du tailleur de pierre de l'antiquité à nos jours*. «Revue Archéologie Narbonnaise» Suppl. 14. París.

BOSCH 1913-14

BOSCH GIMPERA, P. *Campanya Arqueològica de l'I.E.C. al límit de Catalunya i Aragó (Casserres, Calaceit, Massalió)*. An.I.E.C., pàg. 826.

BOHIGAS et alii 1985

BOHIGAS, R. et alii. *El poblado y la necrópolis medievales de Campo de la Puerta (Las Henestrosas, Cantabria)*. C.A.M.E. I tomo IV, pàgs. 473-484.

BONET-MARIMÓN 1985

BONET, M. - MARIMÓN, J. *Excavaciones de la Iglesia de la Sangre de Lliria (Valencia) Campaña de 1984*. C.A.M.E. I tomo I, pàgs. 57-68.

BURGUETE - FABRA 1989

BURGUETE, S. - FABRA, E. *Les antigues donacions del Museu de Valls, tres esteles donades per Mossèn Ramon Piñas*. «Cultura», núm. 475, Valls, pàgs. 14-16.

BURGUETE - FABRA 1988 e/p

BURGUETE, S. - FABRA, E. *Esteles discoïdals al Museu de Valls*.

MENCHON-RIUS 1988 e/p

CABALLERO 1980

CABALLERO, L. *Las cruces caladas con laurea y pie para hincar de época visigoda en España*. «Homenaje al Cardenal E. Tarancón». Madrid, pàgs. 85-102.

CABESTANY 1982

CABESTANY, J. F. *Esteles del Museu de Poblet (segles XII-XIV)*. A.M. núm. 4, Barcelona, pàgs. 262-276.

CABRÉ 1985

CABRÉ, D. *Riba-roja d'Ebre i el seu terme municipal*. Tarragona, Llibreria Adserà.

CABRÉ-CUGAT 1986-87

CABRÉ, D. - CUGAT, F. *Estela i cementiri sarraïns de Riba-roja (Ribera d'Ebre)*. B.A. època V núm. 8-9, pàgs. 235-240.

C.A.M.E. I

«Primer Congreso de Arqueología Medieval Española». Huesca 1985, 5 tomos.

C.A.M.E. II

«Arqueología Medieval Española, II Congreso». Madrid 1987, 5 vols.

C.A.M.E. III

«III Congreso de Arqueología Medieval Española». Oviedo 1989, 1 vol. i 2 vols. e/p.

CAMPS 1986

CAMPS, J. *Estela 1, 2, 3*. «Catalunya Romànica», vol. XII. Barcelona, pàg. 323-324.

CAPDEVILA 1985

CAPDEVILA, R. *Dos sepulcres de lloses al terme de l'Albiol*. «Miscel·lània en homenatge a Salvador Vilaseca i Anguera (1975-1985)», Reus, Ed. by authors, pàgs. 57-61.

CARRERAS 1937 a

CARRERAS, F. *L'estela ibèrica de Badalona. El culte al sol entre els ibers*. Butll. C.E.C., XLVII, pàgs. 69-79.

CARRERAS 1937 b

CARRERAS, F. *L'estela ibèrica de Badalona, acabament*. Butll. C.E.C., XLVIII, pàgs. 92-99.

CASA 1980

CASA, C. de la. *Las estelas funerarias de Tiermes*. «Tiermes I», E.A.E. 111 apèndix I, pàgs. 328-336.

CASA 1985

CASA, C. de la. *Anotaciones metodológicas: esquemas y fichas de trabajo para el estudio de las estelas medievales*. R.I.C.U.S. IX-3, pàgs. 67-80.

CASA 1987 e/p

CASA, C. de la. *Fonctions des stèles d'après les données archéologiques*. C.I.C.

CASA 1988 e/p

CASA, C. de la. *Aproximació bibliogràfica al tema de les esteles medievals i postmedievales* in MENCHON-RIUS 1988 e/p.

CASA-DOMÉNECH 1983

CASA, C. de la - DOMÉNECH, M. *Estelas medievales de la provincia de Soria*. Soria, Excma. Diputación Provincial.

CASA - DOMÉNECH 1984 a

CASA, C. de la - DOMÉNECH, M. *Dispersión geográfica y temática decorativa de las estelas medievales de la provincia de Soria*. «Actas del I Symposium de Arqueología Soriana». Soria, pàgs. 522-532.

CASA-DOMÉNECH 1984 b

CASA, C. de la - DOMÉNECH, M. *Estelas funerarias medievales II*. «Tiermes II» E.A.E. 128, Madrid, apéndice 2, pàgs. 499-506.

CASA-FERNÁNDEZ 1984

CASA, C. de la; FERNÁNDEZ, V. M. *Estudio estadístico multivariante de las estelas medievales de Soria*. C.A.M.E. I tomo V, pàgs. 321-331.

CASA-JUSUÉ-MENCHON 1989

CASA, C. de la - JUSUÉ, C. - MENCHON, J. *Estelas medievales cristianas de la Península Ibérica*. C.A.M.E. III vol. 1, pàgs. 239-254.

CASA-MONRAVAL 1988

CASA, C. de la - MONRAVAL, M. *Estelas medievales del País Valenciano: Cullera*. B.A.M. 2, pàgs. 119-124.

CERRILLO 1989

CERRILLO, E. *El mundo funerario y religioso en época visigoda*. C.A.M.E. III, vol. 1, pàgs. 89-110.

CERRILLO *et alii* 1984

CERRILLO, E. *et alii*. *Religión y espacio, aproximación a una arqueología de la religión*. «Arqueología Espacial» 1. Teruel, pàgs. 41-54.

C.I.C.

Signalisations de sépulture et stèles discoïdales. Ve.-XIXe siècles. Carcassonne 4-5-6 septembre 1987. Carcassonne C.A.M.L. e/p.

CLARAMUNT 1986-87

CLARAMUNT, S. *La muerte en la Edad Media. El mundo urbano*. A.M. núm. 7-8, pàgs. 205-218.

CLARKE 1984

CLARKE, D. L. *Arqueología analítica*. Barcelona. Ed. Bellaterra 2 ed.

CORNADÓ 1985

CORNADÓ, C. *Apèndix de les esteles discoïdals de El Vilosell* in FARRÉ, B. (1985) *El Vilosell, un poble a l'ombra de Poblet*, El Vilosell (Lleida), ed. by author, pàgs. 231-242.

CORNADÓ 1988 e/p

CORNADÓ, C. *Les esteles funeràries discoïdals del Vilosell (Les Garrigues)* in MENCHON-RIUS 1988 e/p.

CORTINA 1983

CORTINA, M. *Cuatro nuevas lápidas medievales en Sagunto*. «Arse» núm. 18, pàgs. 349-350.

CURTO 1989

CURTO, A. *Resultats de les prospeccions arqueològiques al Castell de Miravet*. «Acta Arqueològica de Tarragona I (1987-88)», Tarragona, R.S.A.T., pàg. 49-61.

DANÈS 1932

DANÈS, C. *Antiguitats de Tona*. Butll. C.E.C., vol. XLII, pàgs. 325-347.

DAVID-ROY 1972

DAVID-ROY, M. *Les stèles discoïdals du Pays Basque*. «Archéologie». París, núm. 45, pàgs. 58-63.

DASCA-LÓPEZ-ROVIRA 1988 e/p

DASCA, A. - LÓPEZ, J. - ROVIRA, J. *Assaig de metodologia per a l'inventari i catalogació de les esteles funeràries discoïdals, l'exemple de Vilabella* in MENCHON-RIUS 1988 e/p.

DASCA-MENCHON 1987

DASCA, A. - MENCHON, J. *Estelas funerarias de la Conca de Barberà (Tarragona): Vallclara*. C.A.M.E. II, vol. III, pàgs. 375-383.

DD.AA. 1985

DD.AA. *La Cultura Popular a debat*. Barcelona, Fundació Serveis de Cultura Popular - Editorial Alta Fulla.

DD.AA. 1986

DD.AA. *Símposio sobre alteración de materiales pétreos en los monumentos*. Madrid.

DD.AA. 1988

DD.AA. *La religiosidad popular II. Vida y Muerte: la imaginación religiosa*. Barcelona, Ed. Antrophos.

DUCASTELLE 1979

DUCASTELLE, J.P. *Enquêtes sur le métier de tailleur de pierre a Maffle*. «Actes» 1979, pàgs. 181-198.

DURAN 1970

DURAN, A. *L'estela del Museu de Cervera*. «Segarra» núm. 631, 1/XI/1970, pàgs. 5-6.

EQUIP D'ESTUDI CARRUTXA 1989 e/p

EQUIP D'ESTUDI CARRUTXA. *Para una catalogación de les estelas funerarias de los «Països Catalans»*. C.A.M.E. III.

ETXEZAHARRETA 1982

ETXEZAHARRETA, L. *Evolution du monument funéraire basque des XIX et XX siècles*. «Hil Harriak», pàgs. 257-272.

FÀBREGAS 1971

FÀBREGAS, X. *Tradicions, mites i llegendes catalanes, la pervivència de la Catalunya ancestral*. Barcelona, Edicions 62.

FARRÉ 1979

FARRÉ, C. (coordinadora). *Guia dels museus de Catalunya*. Barcelona, Caixa de Pensions «La Caixa».

FERRER 1947-48

FERRER, A. *El poblamiento ibérico de Panadés y extensiones*. «Ampurias» IX-X, pàgs. 272-286.

FLETXER 1953

FLETXER, D. *Inscripciones ibéricas del Museo de Prehistoria de Valencia*. «Estudios Ibéricos II». Valencia.

FONTS 1988 e/p

FONTS, M. *Algunes notícies sobre esteles als Ports i Maestrat*.
MENCHON-RIUS 1988 e/p.

FRANKOWSKI 1918

FRANKOWSKI, E. *As cabezeiras de sepultura e as suas transformações*. «Terra Portuguesa», núm. 25-26, pàgs. 9-19.

FRANKOWSKI 1920

FRANKOWSKI, E. *Estelas discoideas de la Península Ibérica*. Madrid.

GABRIEL 1988

GABRIEL, M. *Aportació a l'estudi de la simbologia funerària de la necròpolis de l'església de Sant Pere de Ponts*. «Palestra Universitaria» núm. 4. Cervera, U.N.E.D., pàgs. 79-91.

GARCÍA 1988

GARCÍA, M. *Vida y muerte en Valladolid. Un estudio de religiosidad popular y mentalidad colectiva: los testamentos*. DD.AA. 1988, pàgs. 224-243.

GALLART 1986

GALLART, J. *Excavacions a la necròpolis de l'església de Sant Martí de Lleida*. «Setmana d'Arqueologia Medieval». Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pàgs. 129-154.

GALLART-SANTANACH 1989

GALLART, J. - SANTANACH, J. *Excavacions d'urgència al cementiri vell de Granyena (Les Garrigues)*. «Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida». Barcelona, Generalitat de Catalunya, «Excavacions Arqueològiques a Catalunya» núm. 9, pàgs. 181-202.

GENERA-GUINOVART 1988 e/p

GENERA, M. - GUINOVART, J. M. *Iconografia de les esteles discoïdals de Vinebre: antecedents* in MENCHON-RIUS 1988 e/p.

GISBERT 1982

GISBERT, J. A. *Marcas de cantero y estelas discoïdals del Castell de Dènia (Alicante)*. «Actes» 1982, pàgs. 565-577.

GÓMEZ 1987 e/p

GÓMEZ, J. *Confluencias simbólicas y míticas en las estelas discoïdeas*. C.I.C.

GONZÁLEZ 1987

GONZÁLEZ, R. *Religiosidad gallega y liturgia de la Iglesia en el espacio sagrado gallego. Del análisis a la panorámica de los datos*. B. Au. XVII, pàgs. 293-335.

GULER 1986

GULER, M., sense títol, in *Iniciación al simbolismo, 3as. Jornadas de estudio sobre el pensamiento heterodoxo en San Sebastián*. Barcelona, Ed. Obelisco, pàgs. 93-125.

HERNÁNDEZ 1879

HERNÁNDEZ, B. *Arqueología*. «Diario de Tarragona» 1/VI/1879.

HERNÁNDEZ-ARCO 1894

HERNÁNDEZ, B. - ARCO, A. del. *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*.

HIL HARRIAK

DD.AA. *Hil Harriak. Actes du Colloque International sur la stèle discoïdale*. Bayonne, Musée Basque 1982.

IBÀÑEZ 1988

IBÀÑEZ, A. *El Pallars salva com pot el seu Romànic de mans dels lladres*. «Avui» 1/III/1988.

JUSUÉ 1987 e/p

JUSUÉ, C. *Aportaciones cronológicas al conocimiento de las estelas medievales de Navarra*. C.I.C.

JUSUÉ 1984

JUSUÉ, C. *Estelas discoïdes de Olite (Navarra)*. A.E.F. tomo 32, pàgs. 81-93.

LABEAGA 1982

LABEAGA, J. C. *Los oficios en las estelas discoïdeas de Navarra*. «Hil Harriak», pàgs. 142-148.

LAFOURCADE 1982

LAFOURCADE, M. *La sepulture et le Droit Basque*. «Hil Harriak», pàgs. 107-111.

LAMALFA 1987

LAMALFA, C. *Estelas medievales y grabado laberíntico en Arcera, Valdeprado del Río (Cantabria)*. C.A.M.E. II vol. III, pàgs. 502-511.

LEIZAOLA 1982

LEIZAOLA, F. de. *Las podaderas de viña en las estelas discoïdals vascas*. «Hil Harriak», pàgs. 149-164.

MACAYA 1988 e/p

MACAYA, A. *Aspectes formals de les esteles discoïdals del Sud del Principat*. MENCHON-RIUS 1988 e/p.

MADARIAGA 1989

MADARIAGA, J. *Thanatos en el archivo. Consideraciones sobre la investigación histórica de las actitudes ante la muerte*. DD.AA. «La(s) otra(s) historia(s). (Una reflexión sobre los métodos y los temas de la investigación histórica)». Bergara, U.N.E.D., pàgs. 77-108.

MALUQUER 1971

MALUQUER, J. *La estela de la Edad del Bronce de Preixana (Lérida)*. «Homenaje a D. José esteban Uranga». Pamplona, pàgs. 475-481.

MALUQUER 1982

MALUQUER, J. *Notes sobre la formació del protagonisme dels ausetans*. «Ausa» X (102-104), pàgs. 251-259.

MARCO 1974

MARCO, F. *Las estelas de tradición indígena del Museo de Teruel*. «Teruel» núm. 52, pàgs. 93-103.

MARCO 1975

MARCO, F. *Tres estelas discoideas de Chiprana*. «Misceláneas arqueológicas en Homenaje al Prof. Beltrán de sus alumnos». Tomo I, Zaragoza, pàgs. 259-270.

MARCO 1976

MARCO, F. *Tipología y técnicas de las estelas decoradas de tradición indígena de los conventos caesaraugustano y cluniense*. Zaragoza 1976.

MARCO 1978

MARCO, F. *Las estelas decoradas de tradición indígena de los conventos caesaraugustano y cluniense*. Zaragoza.

MARCO 1979

MARCO, F. *Un groupe de stèles discoïdales en Cretas (Teruel)*. «Les stèles discoïdales», pàgs. 151-162.

MARTÍ-RIUS 1988 e/p

MARTÍ, J. E. - RIUS, P. *Inventari de les esteles discoïdals de Les Garrigues*. MENCHON-RIUS 1988 e/p.

MARTÍN 1977

MARTÍN, A. *Ullastret, Guía de las excavaciones y su museo*. Girona.

MARTÍN 1981

MARTÍN, F. *Els picapedrers i la indústria de la pedra a La Floresta*. Barcelona, Fundació Vives-Casajuana.

MARTÍN 1982

MARTÍN, F. *Qué sugieren hoy a un artesano de la piedra los antiguos signos de los picapedreros*. «Actes» 1982, pàgs. 173-194.

MARTÍN 1975

MARTÍN, M. *La necrópolis medieval y las estelas indígenas de Hormillera (Logroño)*. N.A.H. IV, pàgs. 355 i ss.

MARTORELL 1988 e/p

MARTORELL, M. *Les esteles funeràries discoïdals a Siurana (El Priorat)* in MENCHON-RIUS 1988 e/p.

MENCHON 1986-87

MENCHON, J. *Les esteles funeràries discoïdals de Tarrés (Les Garrigues)*. B.A. època V núm. 8-9, pàgs. 135-152.

MENCHON 1987

MENCHON, J. *Recerca i recuperació de les esteles funeràries discoïdals de la Conca de Barberà*. «XXXIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos», Granollers. Museu de Granollers, vol. II, pàgs. 171-180.

MENCHON 1988 a

MENCHON, J. *Estelas discoïdeas del Monasterio de Santa María de Bellpuig de les Avellanes (La Noguera, Lèrida)*. B.A.M. núm. 2, pàgs. 109-117.

MENCHON 1988 b

MENCHON, J. *Esteles funeràries als Països Catalans, un projecte de recerca arqueològica i etnogràfica*. «Galens». Tarragona, Col·legi de Metges, núm. 20.

MENCHON 1988 c

MENCHON, J. *Excursionisme i Patrimoni Històric, aportacions per un Corpus de les esteles funeràries discoïdals dels Països Catalans*. «Memorial Josep Iglésies i Fort. I Jornades de Literatura Excursionista». Barcelona, Unió Excursionista de Catalunya, prectes xerocopiades, pàgs. 127-131.

MENCHON 1988 d

MENCHON, J. *Jornadas de estudio sobre estelas discoïdeas: «Les esteles discoïdals als Països Catalans, estat de la Qüestió»*. B.A.M. núm. 2, pàgs. 195-198.

MENCHON 1988-89

MENCHON, J. *Les esteles funeràries discoïdals de Montblanquet (L'Urgell)*. B.A.A.C. Any X, núm. 6-7, pàgs. 48-55.

MENCHON 1989

MENCHON, J. *Breus notes sobre la decoració geomètrica a les esteles funeràries del monestir de Santa Maria de Poblet (Conca de Barberà) segles XII-XIV* in PUJOL, S. - SOLER, E. (editors) *Recull Joan Mallafré i Guasch (1896-1961)*. Tarragona, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental Margalló del Balcó, pàgs. 33-53.

MENCHON 1987 e/p

MENCHON, J. *Tipología de las cruces en las estelas funerarias de la Conca de Barberà (Tarragona, Catalunya)*. C.I.C.

MENCHON 1988 e/p a

MENCHON, J. *Anotacions a l'estudi de les esteles funeràries discoïdals de la Conca de Barberà* in MENCHON-RIUS 1988 e/p.

MENCHON 1988 e/p b

MENCHON, J. *Apuntes para una Historiografía de la estela funeraria en Catalunya*. «Congreso Internacional de Historiografía de la Historia Antigua y la Arqueología en España». Madrid, C.S.I.C.

MENCHON 1988 e/p c

MENCHON, J. *Aspectes metodològics i terminològics al voltant de l'estela discoïdal* in MENCHON-RIUS 1988 e/p.

MENCHON 1988 e/p d

MENCHON, J. *Las estelas funerarias de Poblet, como signo de identificación social*. «Congreso Internacional Espacios y tiempos en el Monacato». León. C.S.I.C., Universidad de León.

MENCHON 1989 e/p

MENCHON, J. *Estelas discoideas de la Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre): estudio y paralelismos*. C.A.M.E. III.

MENCHON e/p a

MENCHON, J. *Les esteles funeràries de la Conca de Barberà*.

MENCHON e/p b

MENCHON, J. *Les esteles funeràries de Poblet*.

MENCHON-PALOMAR 1988

MENCHON, J. - PALOMAR, S. *Les esteles funeràries discoïdals (del Museu d'Alcover)*. Butll. C.E.A. núm. 41, pàgs. 11-13.

MENCHON-PALOMAR 1988 e/p

MENCHON, J. - PALOMAR, S. *Continuïtat o perduració residual d'un ús funerari medieval: les esteles funeràries discoïdals en època moderna*. «II Congrés d'Història Moderna de Catalunya», Barcelona.

MENCHON-RIUS 1988 e/p

MENCHON, J. - RIUS, P. (editors). *Les esteles discoïdals als Països Catalans, estat de la qüestió*. Reus, Centre de Documentació sobre Cultura Popular, Centre de Lectura.

MIRÓ 1982

MIRÓ, J. M. *Sant Joan de Maldanell i el seu entorn arqueològic*. «Maldà, recull de treballs històrics». Maldà, pàg. 40.

MIRÓ 1983

MIRÓ, J. M. *Dues esteles funeràries al Museu Duran i Sampere de Cervera*. «Miscel·lània Cerverina», núm. 1, Cervera, pàgs. 87-91.

MIRÓ 1986

MIRÓ, J. M. *Les esteles discoïdals de La Segarra, aproximació a un significat simbòlic*. Barcelona, Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Fundació d'Història i Art Roger de Belfort.

MIRÓ 1987 e/p

MIRÓ, J. M. *Symbolisme des stèles funéraires de La Segarra (Catalogne)*. C.I.C.

MITRE, 1986-87

MITRE, E. *La preparación ante la muerte en torno a 1300. Algunos elementos del «ars moriendi» en Occidente*. A.M. núm. 7-8, pàgs. 221-243.

MOREU 1969-70

MOREU, E. *Pedres decorades de Passanant*. B.A. IV època Fasc. 105-112, pàgs. 135-140.

MOROTE 1981

MOROTE, G. *Una estela de guerrero con espada de antenas en la necrópolis ibérica de Altea la Vella (Altea, Alicante)*. A.P.L. XVI, pàgs. 417-446.

NAVAL 1929

NAVAL, F. *Una estela ibèrica ausetana*. B.R.A.H. núm. 95, pàg. 408.

NECRÒPOLIS 1982

DD.AA. *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*. A.M. annex I.

NAVARRO-CENTELLES 1985

NAVARRO, F. - CENTELLES, F. *El yacimiento de época visigoda de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, Valencia)*. C.A.M.E. I tomo II, pàgs. 34 i ss.

NONY 1982

NONY, D. *Numismatique et stèles discoïdales basques*. «Hil Harriak», pàgs. 81-84.

OLIVA 1971

OLIVA, M., 1971. *La Vila de Santa Pau*. «Revista de Gerona», núm. 54, pàg. 34.

OLIVER 1982

OLIVER, J. *Guia del Museo de Poblet*. Poblet.

OLLICH 1982

OLLICH, I. *Tipologia de les tombes de la necròpolis medieval de l'Esquerda (Osona)*, «Necròpolis» 1982, pàgs. 105-153.

PADILLA 1982

PADILLA, J. I. *La Necròpolis de Santa Creu del Joglar (Osona)*. «Necròpolis» 1982, pàgs. 155-176.

PALAU 1981

PALAU, S. *Una estela romànica a l'ermita de Sant Salvador de Figuerola*. «Full informatiu del Romànic». Barcelona núm. 25.

PALOL 1953

PALOL, P. de. *Tàrraco hispanovisigoda*. Tarragona, R.S.A.T.

PALOMAR 1988 e/p a

PALOMAR, S. *Les esteles funeràries discoïdals, una aproximació des de l'Etnografia*. MENCHON-RIUS 1988 e/p.

PALOMAR 1988 e/p b

PALOMAR, S. *Les esteles funeràries discoïdals al Baix Camp*. MENCHON-RIUS 1988 e/p.

- PERALTA 1987 e/p
 PERALTA, E. *Las estelas discoideas de Cantabria y su cronología*. C.I.C.
- PIQUER-MIRÓ 1973-74
 PIQUER, J.; MIRÓ, J. M. *Noves troballes arqueològiques al cenobi de Vallbona*. B.A. època IV, núm. 121-124, pàgs. 35-49.
- PORTALES 1985
 PORTALES, A. *Restauración de edificios y monumentos*. Tarragona. Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes tècnics de Tarragona Col·legi 8.
- PRAT 1983
 PRAT, J. «*Religió popular o experiència religiosa ordinària*» estat de la qüestió i hipòtesi de treball. A.E.C. núm. 2, pàgs. 47-70.
- PRATS 1985
 PRATS, Ll. *Sobre el caràcter conservador de la cultura popular*. DD.AA. 1985, pàgs. 72-80.
- PUIG et alii 1909-1918
 PUIG, J. et alii. *L'Arquitectura Romànica de Catalunya*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, I.E.C. vol. III, 2.
- ROCA 1977
 ROCA, F. *Estelas medievales de Sagunto*. «Arse» núm. 15, pàg. 178-182.
- ROCA 1979
 ROCA, F. *Stèles funéraires médiévales de Sagonte*. «Les stèles discoïdales», pàgs. 163-166.
- ROCA 1985
 ROCA, F. *Lápidas inéditas en Sagunto*. «Arse» núm. 21, pàgs. 529-534.
- RINCÓN 1988
 RINCÓN, M. M. *Difusionisme en Arqueologia* in DD.AA. «Corrents teòrics en Arqueologia». Barcelona, Ed. Columna, pàg. 46-61.
- RIPOLL-CARRERAS-NUIX 1978
 RIPOLL, E.; CARRERAS, M; NUIX, J. M. *Notes preliminars sobre les excavacions arqueològiques de la basílica de Santa Maria de Ripoll*. «Revista de Girona» XXIV núm. 83, pàgs. 223-230.

- RIU 1988
 RIU, E. *De l'Arqueologia i la formació de l'espai feudal* in DD.AA. «Segones Jornades de Joves Historiadors i Historiadores». Barcelona, octubre de 1988. Actes fotocopiades s. pàg.
- RIU 1975
 RIU, M. *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers, Municipio de Caldes de Malavella*. E.A.E. 88.
- RIU 1977
 RIU, M. *La Arqueología Medieval en España* in BÖUARD, M. de, «Manual de Arqueología Medieval, de la prospección a la Historia». Barcelona, Ed. Teide-Fase, Pàgs. 375-490.
- RIU 1982
 RIU, M. *Alguns costums funeraris a l'Edat Mitjana a Catalunya*. «Necròpolis» 1982, pàgs. 29-57.
- RIU 1985
 RIU, M. *Estado actual de la Arqueología medieval en los Reinos Cristianos Peninsulares*. C.A.M.E. I tomo IV, pàgs. 425-472
- RIU 1989
 RIU, M. *L'Arqueologia Medieval a Catalunya*. Barcelona, Ed. Els Llibres de La Frontera.
- SABATÉ 1988
 SABATÉ, J. M. *De la mort, els metges i els capellans: els cementiris fora vila*. «Galens», Tarragona, Col·legi de Metges núm. 16, maig, pàgs. 26-27.
- SANMARTÍ 1988
 SANMARTÍ, E. *Una estela de guerrer procedent d'Empúries*. «Fonaments» núm. 7, pàgs 111-114.
- SANZ 1977
 SANZ, J. *Pueblos para la Historia*. «La voz de la Costa Dorada». Tarragona, 28/IV/1977.
- SERRA 1960
 SERRA, J. *Santa Tecla la Vieja*. Tarragona, R.S.A.T.
- SITGES 1988 e/p
 SITGES, X. *Les esteles discoidals al Bages*. MENCHON-RIUS 1988 e/p.

SOLANA 1988 e/p

SOLANA, R. *Esteles discoïdals al Matarranya*. MENCHON-RIUS 1988 e/p.

SOLÉ 1981

SOLÉ, M. *Guia del Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca*. Montblanc.

LES STELES DISCOÏDALES

Les stèles discoïdals. Journée d'étude de Lodève. «Archéologie en Languedoc» núm. spécial 1979 (1980).

TED'A 1987

TED'A. *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Tarragona.

TODA 1935

TODA, E. *Reconstrucció de Poblet. Obres realitzades de 1930 a 1934 pel Patronat del Monestir*. Poblet.

UCLA 1981

UCLA, P. *Les stèles discoïdals du Languedoc et d'ailleurs*. París, Ed. by author.

VALL 1973 (1988 e/p)

VALL, R.: *Les esteles funeràries discoïdals de La Segarra*. «XVI Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Tàrraga (1973)» (inèdita), publicat a MENCHON-RIUS 1988 e/p.

VIANA 1949

VIANA, A. *Estelas Discoides do Museu de Beja*. «Arquivo de Beja» II.

VIOLANT 1976

VIOLANT, A. *L'art Popular a Catalunya*. Barcelona. Edicions 62.

WITTOUCK 1979

WITTOUCK, C. *Relevé de traces de l'application du trait et de ciselures sur quelques monuments funéraires ou votifs du XVIIIe siècle*. «Actes» 1979, pàgs. 161-179.

ZAMORA 1979

ZAMORA, L. *Datos en torno a la necrópolis de San Juan de los Caballeros de Segovia*. N.A.H., pàgs. 581-601.

ZARAGOZA 1988 e/p

ZARAGOZA, J. *Esteles discoïdals al Baix Gaià (Tarragonès)*. MENCHON-RIUS 1988 e/p.

ZUBIAUR 1979

ZUBIAUR, F. J. *Distribución geográfica y temática decorativa de las estelas discoideas en Navarra en el estado actual de la investigación*. «Les stèles discoïdals», pàgs. 149-150.

ZUBIAUR 1980

ZUBIAUR, F. J. *La investigación de la estela discoidea en Navarra. Historiografía y bibliografía (1774-1979)*. «Homenaje de la Universidad de Navarra a Don J.M. Barandiarán». Pamplona, pàgs. 167-193.

ZUBIAUR 1982

ZUBIAUR, F. J. *Representación humana en las estelas discoideas de Navarra (España)*. «Hil Harriak», pàgs. 117-122.

JOAN MENCHON I BES